

Adam Buława

Utracona sława lub zdobyta chwała : powstanie styczniowe 1863–1864 w biografiach XIX-wiecznych polskich przywódców emigracyjnych

Niepodległość i Pamięć 23/1 (53), 79-115

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Adam Buława

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

**Utracona sława lub zdobyta chwała.
Powstanie styczniowe 1863–1864 w biografiiach
XIX-wiecznych polskich przywódców emigracyjnych**

Słowa kluczowe

powstanie styczniowe, dowódcy powstańczych oddziałów zbrojnych 1863–1864, Wielka Emigracja, emigracja postyczniowa, polski ruch narodowy (nacjonalistyczny), polski ruch socjalistyczny

Streszczenie

Powstańczy epizod 1863–1864 często stanowił istotną cezurę w życiorysach elity polskich działaczy zarówno Wielkiej, jak też postyczniowej emigracji. Oddziaływanie osobistego zaangażowania w ostatni romantyczny zryw niepodległościowy na dalsze koleje losu można szczególnie dobrze obserwować na konkretnych przykładach osobowych: Ludwik Mierosławski, Józef Wysocki, Zygmunt Miłkowski, Walery Wróblewski. Powyższy kwartet wybitnych dowódców powstania 1863–1864 odegrał znaczącą rolę w środowisku wychodźczym doby międzypowstaniowej, jak również popowstaniowej. Dwaj pierwsi przybywali na pola bitew styczniowej insurekcji w glorii wojskowych fachowców, jednakże błyskawicznie roztrwonili dotychczasowy autorytet (Krzywosądz, Nowa Wieś, Radziwiłłów). Przegrali swoją szansę – późniejsze działania podejmowane przez nich na wygnaniu na niewiele się zdały. Miłkowski, już wówczas znany pisarz, dopisał kolejną kartę do swej barwnej biografii (ekspedycja rumuńska), zaś Wróblewski, laik w dziedzinie militarnej, debiutował niezwykle udanie (Grodzieńszczyzna, Lubelskie i Podlaskie). Po załamaniu się narodowowyzwoleńczych zmagania Miłkowski nie stracił poważania, współuczestnicząc w narodzinach ruchu nacjonalistycznego, Wróblewski natomiast ugruntowywał sławę żywej legendy polskiego socjalizmu.

Powstańczy epizod lat 1863–1864 często stanowił istotną cezurę w życiorysach polskich działaczy emigracyjnych. Warto prześledzić oddziaływanie osobistego zaangażowania w ostatni romantyczny zryw niepodległościowy na konkretnych przykładach osobowych.

Ludwik Mierosławski

Syn oficera Księstwa Warszawskiego Kaspra Adama, urodzony z matki Francuzki Adelajdy Notte de Vaupleux, 17 stycznia 1814 w Nemours (rejon Seine-et-Marne) znaczną część życia spędził na francuskiej ziemi¹. Wychowanek kaliskiego Korpusu Kadetów Królestwa Polskiego zdobywanie doświadczeń bojowych rozpoczął podczas powstania 1831 roku, z kompanią 5. pułku piechoty zajmował Arsenał podczas Nocy Listopadowej, jako ppor. służył w 2. pułku piechoty woj. sandomierskiego, w 5. pułku strzelców pieszych, a w 6. pułku strzelców na stanowisku oficera instruktazowego. Brał udział w walkach korpusu gen. Samuela Różyckiego, aby z nim znaleźć się w Galicji (26 września 1831)². Po kilkunoletniej przerwie nastąpiły kampanie Wiosny Ludów, podczas których Mierosławski zyskał opinię niezbyt szczęśliwego, lecz zdeterminowanego, rewolucyjnego dowódcy. W powstaniu wielkopolskim zaangażowany był od 28 marca 1848 roku, stanowisko faktycznego naczelnego wodza obejmując 10 kwietnia, by stoczyć zacięte i udane bitwy (Książ 29 kwietnia, Miłostaw 30 kwietnia, Sokołów 2 maja). Insurrekcję zakończyła kapitulacja pod Bardem³. W rozpoczętej w styczniu 1849 roku sycylijskiej wojnie przeciw lokalnym Burbonom, Mierosławski od 17 lutego kierował

¹ M. Tyrowicz, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobibliograficzny*, Warszawa 1964, s. 434–438; M. Żychowski, *Ludwik Mierosławski 1814–1878*, Warszawa 1965; S. Kieniewicz, *Ludwik Mierosławski*, PSB, t. 20, Wrocław 1975, s. 812–815.

² S. Harbut, *Noc Listopadowa w świetle i cieniach historii przed Najwyższym Sądem Kryminalnym*, Warszawa 1930, s. 168; M. Żychowski, op. cit., s. 45–47; W. Bortnowski, *Luna nad Solcem. Blaski i cienie Nocy Listopadowej*, Warszawa 1982, s. 182–184.

³ C. Frankiewicz, *Działania wojenne w Wielkopolsce, cz. 2, Miłostaw–Sokołowo*, Poznań 1926, s. 30, 56, i n; M. Żychowski, op. cit., s. 286 i n, 323–328, 330–332; J. Wimmer, *Dzieje piechoty polskiej do 1864 r.*, Warszawa 1978, s. 548–550; M. Rezmer, *Wielkopolska Wiosna Ludów 1848 r.*, Poznań 1993, s. 143–145, 209–213.

armią i był szefem sztabu. Karierę wodza przerwała porażka i obrażenia odniesione pod Katanią 6 czerwca, następnie dymisja (20 kwietnia)⁴. Powstanie palatynacko-badeńskie w Niemczech, którego naczelną komendę objął 9 czerwca 1849 roku, po uporczywych walkach pod Waghausele, nad rzeką Mur i w twierdzy Rastatt upadło 1 lipca 1849 roku⁵.

Równie imponująco prezentowała się w okresie międzypowstaniowym działalność Mierosławskiego na niwie organizacyjnej oraz pisarskiej⁶. Pod koniec 1831 roku znalazł się we Francji. W obozach wojskowych w Avignon oraz Besançon dał się poznać jako członek masonerii i węglarstwa, autor prac literackich i historycznych, m.in. militarnego studium nt. powstania 1830–1831, litograf i redaktor. Należał do Młodej Polski, Zjednoczenia Emigracji Polskiej, a od 11 czerwca 1843 roku do Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Jego prace naukowe ugruntowywały mu w Europie sławę wybitnego teoretyka wojskowości. Opinia emigracyjna widziała w nim najwybitniejszego i oficjalnego pisarza politycznego i wojskowego TPD⁷. 5 stycznia 1845 roku Mierosławski zasilił wąskie kierownictwo TDP, Centralizację, którą zdominował swą osobowością. Był głównym autorem planów powstania trójzaborowego, wyznaczonym przez emigracyjnych spiskowców na naczelnego wodza. Kilkakrotnie gościł w Poznańskim (marzec–kwiecień 1845) i w Krakowie (12–27 stycznia 1846), ponownie w Wielkopolsce (31 grudnia 1845–8 stycznia 1846, 28 stycznia), a ostatecznie padł ofiarą denuncjacji władzom pruskim w Świniarach k. Gniezna (12 lutego 1846)⁸. Dalej nastąpiły perypetie więzienne,

⁴ M. Żychowski, op. cit., s. 330, 377–381, 383–384; E. Kozłowski, *Wojskowość polska w latach 1832–1864*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, red. J. Sikorski, Warszawa 1966, s. 474; S. Szostakowski, *Na barykadach wolności*, Warszawa 1986, s. 55–63; S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie 1848–1849*, Warszawa 1996, s. 385.

⁵ A. Owsieńska, *Powstanie palatynacko-badeńskie 1849 roku oraz udział w nim Polaków*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 54–149; M. Żychowski, op. cit., s. 393–415; E. Kozłowski, op. cit., s. 476.

⁶ M. Żychowski, op. cit., s. 57–190.

⁷ M. Żychowski, op. cit., s. 189–190, przypisy; S. Kalembka, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Warszawa 2005, s. 182.

⁸ M. Żychowski, op. cit., s. 220–237.

śledztwo (maj 1846) i proces berliński (sierpień 1847). Skazanego na ścięcie Mierosławskiego uwolniła rewolucja w mieście nad Szprewą 20 marca 1848. Ponownie pojmanego przez Prusaków po upadku walk w Poznańskim 11 maja, zwolniono, wskutek interwencji francuskiej, pod koniec lipca 1848 roku⁹.

Od grudnia 1848 roku, opromieniony sławą wodza wielkopolskiego zrywu, powrócił do Centralizacji TDP. Od jesieni 1849 roku przebywał pod policyjnym nadzorem w Paryżu, z obywatelstwem Konfederacji Helweckiej. Awansował do panteonu unieśmiertelnionych za życia narodowych bohaterów, stając się „człowiekiem historycznym”, uznawanym za jednego z najwybitniejszych Polaków, a także najpopularniejszych przedstawicieli narodów walczących o wolność i niepodległość. Niczym drugi Kościuszko, bądź polski Napoleon zaczął być przekonany o powierzonej sobie misji dziejowej¹⁰.

Przed wojną krymską (1853–1856) pełnił Mierosławski wiodącą rolę w tzw. Kole Paryskim, po rozłamie w TDP. Z końcem roku 1860 podjął się organizacji kursów wiedzy wojskowej na emigracji, ponadto rozwinął ożywioną aktywność w kontaktach z krajem i z bohaterem zjednoczenia Włoch Giuseppe Garibaldim. Stał się idolem, prawdziwym bożyszczem patriotycznej młodzieży polskiej¹¹. Na okres apogeum narodowego uwielbienia jesienią 1861 roku przypada założenie przez Mierosławskiego Polskiej Szkoły Wojskowej na ziemi włoskiej, jednak wiosną 1862 roku doszło do wypowiedzenia mu posłuszeństwa przez zniechęconych przedstawicieli kadry nauczycielskiej¹².

⁹ M. Żychowski, op. cit., s. 346 i n.; S. Kalemka, *Wiosna Ludów w Europie...*, op. cit., s. 167.

¹⁰ M. Żychowski, op. cit., s. 424–428 – przypisy; *Marks i Engels o Polsce. Zbiór materiałów*, red. H. Michnik, Warszawa 1960, s. 135, 262, 310–313.

¹¹ M. Żychowski, op. cit., s. 469 i n.; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe 1863–1864*, Warszawa 2009, s. 179.

¹² *Księga Pamiątkowa 1830–29 XI–1930. Szkice z dziejów szkół piechoty polskiej*, Ostrów–Komorowo 1930, s. 212–230; A. Knot, *Dzieje szkolnictwa wojskowego w Polsce*, Lwów 1938, s. 98–102; E. Halicz, *Polska Szkoła Wojskowa w Genui i Cuneo (1861–1862)*, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej”, Seria Historyczna nr 2, rok 5, nr 3 (16), Warszawa 1959, s. 110–128; W. Karbowski, *Polska Szkoła Wojskowa we Włoszech (1861–1862)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 8, cz. 2, Warszawa 1962, s. 21 i n; J. Moliński, *Przygotowania*

Mierosławski powołuje emigracyjną, dysponującą zwolennikami w kraju organizację z Komitetem Narodowym Rewolucyjnym na czele, tzn. trzecie stronnictwo, oprócz białych i czerwonych. W tym okresie powstają dzieła teoretyczne Mierosławskiego, wykorzystane w nadchodzącym zrywie niepodległościowym (*Instrukcja powstańcza, Musztra kosynierska, regulaminy dla trzech rodzajów broni*). Mierosławski stawiał sobie następujące cele: zagrzać do boju masę ludową, zebrać skarb powstańczy na sfinansowanie działań zbrojnych, a także przygotować na zagranicznym gruncie kadrę powstańczą. Zafascynowani legendą i domniemanymi kompetencjami patrioci, a przede wszystkim mierosławczycy wciąż widzieli w nim wodza, teoretyka i praktyka, który poprowadzi naród do zwycięstwa¹³. Komitet Centralny Narodowy 19 stycznia 1863 roku nominował Ludwika Mierosławskiego na Naczelnego Wodza nadchodzącego powstania – oznaczało to praktycznie władzę dyktatorską, którą przyjął 25 stycznia¹⁴.

Nocą z 16 na 17 lutego przekroczył Mierosławski z kilkunastoosobową eskortą pruską granicę na Kujawach¹⁵. Za kordonem dołączyło 46 akademików, tak że w dwa dni dysponował 96 podwładnymi¹⁶.

do wybuchu powstania styczniowego, „SiMdHW”, t. 8, cz. 2, s. 95–97; J. Cytowski, *Z dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego (Polskie szkoły i kursy wojskowe w latach 1832–1918)*, „Zeszyty Naukowe WAP”, nr 4 (137), Warszawa 1988, s. 171–174; A. Cwer, *Polska wojskowa myśl wychowawcza w latach 1794–1864*, Kielce 2010, s. 205–210.

¹³ M. Żychowski, op. cit., s. 535–536; K. Groniowski, *Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów polskich w latach 1846–1864*, Warszawa 1957, s. 120–122; Por. *Pamiętnik Mierosławskiego*, opr. J. Frejlich, Warszawa 1923, s. 3–4, 16, 62, 103, 137 i n.

¹⁴ M. Żychowski, op. cit., s. 537–544; S. Kieniewicz, op. cit., s. 364; F. Ramotowska, *Rząd Narodowy Polski w latach 1863–64 (Skład, organizacja, kancelaria)*, Warszawa 1978, s. 23 i n.

¹⁵ M. Żychowski, op. cit., s. 547–548; S. Kieniewicz, op. cit., s. 392; M. Kominkiewicz, *O nierozwiązanej kwestii dyktatury Mierosławskiego oraz kilku innych przyczynach fiaska polityczno-wojskowej koncepcji Komitetu Działyńskiego na terenie Kujaw Nadgoplańskich (marzec–maj 1863)*. *Studia z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, t. 5, red. A. Mietz, P. Szczepankiewicz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2013, s. 33.

¹⁶ S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–1864*, Rapperswil 1913, s. 24; A. Czubiński, *Powstanie 1863–1864 na ziemi kaliskiej*, „Zeszyty Naukowe UAM”, nr 47 Hist., nr 6:1961, s. 145; Z. Grot, *Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, Poznań 1963, s. 117;

Spodziewał się zdyskontowania popularności sprzed kilkunastu lat napływem ochotników, a także, iż łatwiej będzie tam uzupełnić uzbrojenie, lecz ani nominacja, ani kujawska misja nie zyskały rozgłosu – nie zdołał wzbudzić zainteresowania chłopów, odczuł natomiast niechęć szlachty widzącej w nim radykała. Już w pierwszej bitwie, niezależnie od znaczącej przewagi rosyjskiego oddziału płk. Schildner-Schuldnera (3 rotę piechoty, 160 kozaków, straż graniczna – ok. 800–1000 żołnierzy) dyktator popełnił kardynalne błędy. Zamiast połączenia z operującym w okolicy oddziałem Kazimierza Mielęckiego (wspierała go 18-osobowa awangarda oddziału „białego” dowódcy) urządził obóz w niedogodnym dla partyzanckich działań terenie, pozbawionym walorów obronnych lasu, w pobliżu uczęszczanych dróg (17 lutego 1863, Krzywosądz)¹⁷. Jeszcze 16 lutego opublikował odezwę dyktatorską, nazajutrz, zaniedbując ubezpieczeń, zajął się szkoleniem podwładnych i swą *idee fixe* – tzw. kosowozem bojowym. Nie bez znaczenia okazała się nieprecyzyjność rozkazów wysłanych do Mielęckiego. 114 powstańców stawało mężnie przeciw nieprzyjacielskiemu łańcuchowi tyralierskiemu z pogranicznikami

S. Kalemka, *Kujawy wschodnie*, [w:] *Powstanie styczniowe na ziemi dobrzyńskiej i Kujawach*, red. idem, Warszawa 1980, s. 27–30; L. Mierosławski, *Pamiętnik*, s. 228; *Urywek z pamiętnika E. Petyona w odpowiedzi na Ustęp do dziejów 1863 roku A. Gillera*, Paryż 1868, s. 12–17; N. Berg, *Zapiski o polskim powstaniu 1863 i 1864 i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, Kraków 1884–1885, t. 3, s. 4; W. Daniłowski, *Notatki do pamiętników*, Kraków 1908, s. 228.

¹⁷ S. Gesket, *Voennye dejstvija w Carstve Polskim v 1863 godu. Nacalo vozstanija (I–pol. III)*, Warszawa 1894, s. 240–247; W. Przyborowski, *Dzieje 1863 r.*, Kraków 1897, t. 1, s. 284; S. Zieliński, op. cit., s. 24–25; M. Czubiński, op. cit., s. 29; Z. Grot, op. cit., s. 118; M. Żychowski, op. cit., s. 553; S. Kalemka, *Kujawy wschodnie...*, op. cit., s. 27–30; idem, *Siedmiodniowa kampania kujawska Ludwika Mierosławskiego w lutym 1863 r.*, „Zapiski Historyczne” t. 47:1982, z. 4, s. 254–259; M. Kominkiewicz, op. cit., s. 42–43; *Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich w Królestwie Polskim w latach 1863–1864*, wyd. L. Ratajczyk, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962 t. 8, cz. 2, s. 304; „Wiadomości z Pola Bitwy”, 1863 nr 4, 5; „Czas”, 1863, nr 50, 53; „Dziennik Poznański” 1863, nr 47, 48, 49, 51; „Dziennik Powszechny” 1863, nr 43 – Raport Schildner-Schuldnera; „Głos Wolny” nr 16, 20 VI 1863; J. Stella, *Ludzie i wypadki 1861–1865*, Kraków 1874, t. 1, s. 95; J. Borkowski, *Wspomnienie o kampanii krzywosądeckiej*, [w:] *Spiskowcy i partyzanci 1863–1864 r.*, red. S. Kieniewicz, s. 213–216; A. Guttry, *Pan Ludwik Mierosławski, jego dzieła i działalność*, Drezno 1869, s. 114 i n.; Nr 35–409, teczka 1863, k.11, Muzeum Wojska Polskiego.

usytuowanymi na skrzydłach. Mierosławski z grupką konnych opuścił próbujących rozpaczliwej obrony kosynierów, którym dwukrotnie udało się odeprzeć Rosjan, przy czym wycofanie się ku Mielęckiemu, zrozumiałe z perspektywy dyktatora insurekcji, stanowiło uszczerbek na honorze polowego dowódcy. Poległo 39 powstańców, 13 zostało rannych. Niefortunna potyczka przybliżyła upadek dyktatury, odsuwając Mierosławskiego od wpływu na insurekcyjną rzeczywistość. Uwarunkowała dalszy przebieg i charakter powstania styczniowego¹⁸.

Po podporządkowaniu się Mielęckiego dyktatorowi, aby uniknąć przyparcia przez Rosjan do granicy, 600 powstańców pomaszzerowało na południe¹⁹. Niepewni sił, którymi dysponował Mierosławski Rosjanie wstrzymali pościg i wezwali wsparcie. Dowódca polski popełnił zasadniczy błąd – nakazał postój, właśnie wtedy, gdy wobec niekorzystnego przebiegu linii granicznej istniała konieczność szybkiego przemarszu w lasy kazimierskie. Miejsce odpoczynku położone było na wzgórzu, pozbawione z dwóch stron osłony. Zanedbano ostrożności rozpalając nocne ognisko, a Mierosławski pozwolił się zaskoczyć 3 000 piechurów i kilku sotniom Schildner-Schuldnera (21 lutego, Nowa Wieś)²⁰. Chociaż powiódł się zorganizowany odwrót do lasu, niefrasobliwość dyktatora sięgnęła zenitu. Zarządziwszy między lasem, jeziorem a kordonem przygotowania do posiłku, Mierosławski z Mielęckim udali się na obiad do pobliskiego dworu. Wobec ryzyka oskrzydlenia oddziału powracający komendanci nie byli w stanie powstrzymać nieuchronnej klęski.

¹⁸ S. Kalembka, *Siedmiodniowa kampania...*, op. cit., s. 264–265; M. Kominkiewicz, op. cit., s. 50.

¹⁹ W. Przyborowski, op. cit., s. 383–395; M. Kominkiewicz, op. cit., s. 50; W. Daniłowski, op. cit., s. 242–245; *Wyjątki z opowiadania naocznego świadka*, [w:] A. Guttry, op. cit., s. 144–152.

²⁰ S. Gesket, op. cit., s. 248–249; W. Przyborowski, op. cit., t. 1, s. 490; S. Zieliński, op. cit., s. 25–26; Z. Grot, op. cit., s. 118; M. Żychowski, op. cit., s. 554; A. Czubiński, op. cit., s. 29; S. Kalembka, *Kujawy wschodnie...*, op. cit., s. 30; idem, *Siedmiodniowa kampania*, s. 259–260, 263–265; B. Polak, *Wielkopole na polach bitew powstania styczniowego (1863–1864)*, „Przegląd Polsko-Polonijny” 2012, nr 2, s. 217–218; M. Kominkiewicz, op. cit., s. 50 i n.; „Wiadomości z Pola Bitwy” 1863 nr 4, 6; „Czas” 1863 nr 47, 49, 50; „Dziennik Powszechny” 1863 nr 46, 47, 52, 56; J. Stella-Sawicki, *Ludzie...*, op. cit., s. 95; J. Borkowski, op. cit., s. 219–226; W. Daniłowski, op. cit., s. 245–249; *Urywek z Petyona*, s. 30–34.

Powstańcy uciekali w kierunku jeziora Gopło: 37 poległo, 30 raniono, kilku trafiło do niewoli. Mielęcki wyprowadził w lasy kazimierzowskie 300 ludzi, Mierosławski umknął za kordon²¹. 23 lutego znalazł się w Paryżu, skąd Rząd Narodowy bezskutecznie zobowiązywał uciekiniera do powrotu pod rygorem pozbawienia funkcji dyktatorskiej (do 8 marca)²².

Wiosną 1863 roku Mierosławski usiłował wrócić do gry²³. Od 11 marca w Krakowie snuł intrygi przeciw dyktatorowi Marianowi Langiewiczowi i Rządowi Narodowemu. Zjawili się tutaj Jan Kurzyna, Stefan Malczewski z Poznańskiego, Józef Miniewski, Piotr Czarnecki z Podola austriackiego. Do przekroczenia kordonu zamierzano wykorzystać piechurów Miniewskiego i Malczewskiego, jazdę Czarneckiego, węgierskich ochotników i legię zagraniczną. Usiłowano przejąć kontrolę nad oddziałami Antoniego Drewnowskiego w Rawskim, Dionizego Czachowskiego i Władysława Kononowicza z Sandomierskiego, Józefów Oksińskiego, Grekowicza i Seyfrieda z Kaliskiego. Około 3 000 powstańców, prowadząc działania odciążające połączyłoby się z siłami z Galicji²⁴. Chciał Mierosławski oszańcować nad granicą i wyszkolić 4 000–5 000 ludzi dla przywrócenia dyktatury i wzniesienia wojny ludowej. Dekonspiracja składu broni zmusiła 153 ochotników i kilkunastu legionistów Malczewskiego do przejścia kordonu²⁵. Po wstępnym boju odpierali *objeszczyków* mjr. Gawriłowa, wzięci w dwa ognie przez kilka rot (najmniej 600 żołnierzy) poszli

²¹ M. Żychowski, op. cit., s. 553–554; A. Czubiński, op. cit., s.147; S. Kalembka, *Kujawy wschodnie...*, op. cit., s. 32; idem, *Siedmiodniowa kampania...*, op. cit., s. 265; T. Żychliński, op. cit., s. 32, W. Daniłowski, op. cit., s. 249.

²² S. Kieniewicz, op. cit., s. 418; M. Kominkiewicz, op. cit., s. 59; *List Stefana Bobrowskiego do Zygmunta Padlewskiego 6/7 III 1863*, [w:] M. Berg, op. cit., t. 3, s. 88–89.

²³ M. Żychowski, op. cit., s. 562; M. Kominkiewicz, op. cit., s.118; W. Daniłowski, op. cit., s. 275; *Pamiętnik Mierosławskiego...*, op. cit., s. 136, 159.

²⁴ W. Przyborowski, op. cit., t. 2, Kraków 1898, s. 145; S. Zieliński, op. cit., s. 168; O. Awejde, *Zeznania*, [w:] *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*, red. S. Kieniewicz, T. Kopiejewa, Wrocław 1965, s. 552.

²⁵ W. Przyborowski, op. cit., t. 2, s. 447; S. Zieliński, op. cit., s.168; E. Kozłowski, *Wyprawy wojenne z Krakowa w 1863 r.*, [w:] *Kraków w powstaniu styczniowym*, red. K. Olszański, Kraków 1968, s. 131; *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*, s. 49.

w rozsypkę (4 maja, Igołomia)²⁶. Ofensywa załamała się, a Mierosławski wrócił do Paryża 10 maja. Latem 1863 roku Rząd Narodowy wznowił pertraktacje z eks-dyktatorem, nominowanym 28 września organizatorem sił zbrojnych za granicą²⁷, lecz wobec zmiany przezeń znaczenia tytułu, tak jakby dotyczył organizatora całości partyzanckich sił zbrojnych, Romuald Traugutt zdymisjonował Mierosławskiego²⁸.

Skompromitowany „generał kłęski” odmówił wejścia do Komitetu Reprezentacyjnego Zjednoczonej Emigracji Polskiej, 11 lipca 1865 roku powołał nowe Towarzystwo Demokratyczne, usunięty z prezesury 8 maja 1870 roku²⁹. Jeszcze 2 lutego 1865 roku bracia Felicjan i Ignacy Marchwińscy, niegdysiejsi zwolennicy Mierosławskiego publicznie go spoliczkowali, co wywołało falę współczucia³⁰. Mimo to Mierosławski patologicznie wręcz atakował na forum prasy znane osobistości emigracyjne. Słowa Zygmunta Miłkowskiego: „Stosunek mój do Mierosławskiego rozpada się na trzy epoki: pierwsza – admiracji, druga – ogleńności, trzecia – utraty wiary” oddają odczucia większości ludzi pozostających w orbicie oddziaływania „wodza kłęski”³¹. W politycznych wystąpieniach kierował się nienawiścią, kontestując inicjatywy polityczne nie pochodzące od niego. W styczniu 1871 roku, komitet obrony Lyonu powołał go na stanowisko komendanta obozu ruchomego własnego pomysłu. Po wojnie francusko-pruskiej, usunął się na ubocze sporów i inicjatyw emigracyjnych. Zmarł 22 listopada 1878 roku w Paryżu³².

²⁶ W. Przyborowski, op. cit., t. 2, s. 447–448; S. Zieliński, op. cit., s. 168–169; S. Kieniewicz, op. cit., s. 483–484, *Urzędowy wykaz*, op. cit., s. 294 „Wiadomości z Pola Bitwy” 1863, nr 12; „Czas” 1863 nr 103. Oddział K. Brazewicza przewidziany w drugim rzucie, zawrócił.

²⁷ M. Żychowski, op. cit., s. 581, 583 i n.

²⁸ M. Żychowski, op. cit., s. 591–593; F. Ramotowska, *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym 1863–1864. Struktura organizacyjna*, Warszawa 1999, s. 585–586. 8 XI, wręczone 25 XI, potwierdzone 9 XII, w prasie 22 XII 1863.

²⁹ M. Żychowski, op. cit., s. 607–640; J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966, s. 97, 125–144.

³⁰ „Głos Wolny” nr 60 z 10 II 1865.

³¹ Z. Miłkowski, *Ludwik Mierosławski oszkiecowany*, Paryż 1869.

³² A. Lewak, *General Ludwik Mierosławski. Próba charakterystyki*, „Przegląd Współczesny, nr 82, II 1929, s. 304; M. Żychowski, op. cit., s. 646–648.

Józef Wysocki

Przyszedł na świat w 1809 roku jako dziecko Ignacego i Rozalii z Lipińskich, we wsi Morawa pod Tulczynem, w guberni podolskiej³³. Wykształcenie uzyskał w szkółce parafialnej, następnie w Liceum Krzemienieckim, po czym związał się z armią Królestwa Polskiego. Po ukończeniu szkoły kadeckiej od 1828 roku rozpoczął służbę w Korpusie Artylerii i Inżynierii³⁴. Podczas powstania listopadowego 30 grudnia 1830 roku został ppor. artylerii, od 15 stycznia 1831 roku w kompanii raketników pieszych, z którą walczył m.in. pod Wawrem i Grochowem, a następnie stacjonował w korpusie artylerii rezerwowej. W późniejszym okresie przebywał w sztabie gen. Juliana Sierawskiego, dowódcy 5. dywizji piechoty, aż do przekroczenia granicy galicyjskiej 17 września³⁵. 14 lipca otrzymał Złoty Krzyż *Virtuti Militari*³⁶.

Lepiej znany przebieg dowodzenia przez Wysockiego Legionem Polskim podczas Wiosny Ludów na Węgrzech³⁷. Dosłużył tam stopnia

³³ M.in. H. Kunaszowski, *Życiorysy uczestników powstania listopadowego*, Lwów 1880, s. 84; Z. Miłkowski, *Sylwety emigracyjne z doby minionej*, Lwów 1904, s. 123; M. Tyrowicz, op. cit., s. 774–775; A. Szmyt, *General Józef Wysocki (1809–1873) w służbie wolności Polaków i Węgrów*, Olsztyn 2001, s. 19.

³⁴ A. Szmyt, op. cit., s. 24–30, 32, 36–37. Jednocześnie wolny słuchacz Uniwersytetu Warszawskiego.

³⁵ S. Przewalski, *Bitwa pod Grochowem 20–25 lutego 1831 r.*, „SiMdhW”, 1970, s. 199–200; E. Kozłowski, *Legion Polski na Węgrzech 1848–1849*, Warszawa 1983, s. 137–138; T. Katafiasz, *O polskich raketnikach w powstaniu listopadowym*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831*, red. J. Skowronek, M. Żmigrodzka, Wrocław 1983, s. 99; idem, *Zastosowanie broni raketowej w polskich powstaniach narodowych XIX w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1983, s. 179–180, 185–190; A. Szmyt, op. cit., s. 38–57.

³⁶ M.in. „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu”, 1873–1878, s. 69–70; *Księga pamiątkowa w 50. rocznicę powstania roku 1830*, Lwów 1881, s. 129.

³⁷ A. Szmyt, op. cit., s. 128–179; E. Kozłowski, *Zarys dziejów...*, op. cit., s. 473–474; idem, *Legion Polski...*, op. cit., s. 99–100, 104, 206–209, 211–212, 213, 214–215, 217, 218, 220–221, 136, 144, 141–145, 223–225, 134–135, 247, 244–246, 259, 262; J. Wimmer, op. cit., s. 558–562; I. Kovacs, *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849*, Warszawa 1999, s. 133–134, 406–408, 412, 417, 477–478; [J. Bułharyn], *Rys wojny węgierskiej w latach 1848–1849 przez...*, Paryż 1851; [J. Wysocki], *Pamiętnik generała Wysockiego z czasów kampanii węgierskiej*, Warszawa 1899;

majora, dowodząc tzw. batalionem Wysockiego (18 listopada 1848). W wojnie z Austrią odznaczył się podczas oblężenia Aradu (4 grudnia 1848–koniec stycznia 1849), w stopniu podpułkownika w bitwach pod Szolnok 4/5 marca 1849, Hatvan 3 kwietnia, Tapiobicske 4 kwietnia, Isaszeg 6 kwietnia, Vacem 10 kwietnia, Nagysallo 19 kwietnia, a po przerwie pod Komarnem 27 maja. Od 6 maja, jako generał brygady, zostaje zwierzchnikiem wszystkich jednostek polskich na Węgrzech; 3 czerwca otrzymuje dodatkowo dowództwo 9. korpusu honwedów. Po 22 czerwca zmuszony był do odwrotu z Górnych Węgier (Słowacji) przed trzema korpusami interwencyjnej armii carskiej, od lipca działa pod zwierzchnictwem dowódcy armii nadcisańskiej, gen. Perczela. Przeprowadził następnie marsz odwrotowy na linii Segedyn–Szoreg (do 5 sierpnia), odznaczył się pod Vacem (16 lipca), a 18–20 sierpnia z podkomendnymi opuścił Węgry.

Patriotyczne zaangażowanie Wysockiego na emigracji zaczęło się podczas pobytu w obozach wojskowych polskich wychodźców na ziemi francuskiej (Awinion, Chateauroux, Le Puy, Lot et Garonne, Manche)³⁸. Pod koniec lipca 1833 roku, w miasteczku Villeneuve wstąpił do TPD³⁹. W marcu 1835 roku przeniósł się do Paryża. Doszkałał się w ludwisarni w Tuluzie, działając w sekcji Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Ponieważ pokładano w nim duże nadzieje, został odkomenderowany do Szkoły Artylerii w Metz, którą ukończył jako prymus⁴⁰. Od końca 1841 roku prowadził dla emigrantów kurs sztuki wojennej, przekazany w 1843 r. Mierosławskiemu. 23 sierpnia 1842 roku wchodzi Wysocki w skład Centralizacji TDP⁴¹. Tworzy wówczas fachowe opracowania wojskowe.

Z. Miłkowski, *Od kolebki przez życie. Wspomnienia*, t. 1, Kraków 1936, s. 276 i n.

³⁸ A. Szmyt, op. cit., s. 60 i n.

³⁹ S. Kalemka, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie w latach 1832–1854*, Toruń 1966, s. 34–35; L. Krawiec, *Lista członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z lat 1832–1851*, [w:] *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 1, Buenos Aires 1963, s. 46.

⁴⁰ S. Kalemka, *Wielka Emigracja...*, op. cit., s. 206; H. Żaliński, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie o władzach powstańczych*, Warszawa 1976, s. 143; B. Konarska, *Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji w latach 1832–1848*, Warszawa 1986, s. 65–68.

⁴¹ A. Szmyt, op. cit., s. 95.

Wysocki czynnie angażuje się w przygotowania do powstania trójzaborowego, po aresztowaniu Mierosławskiego w lutym 1846 roku zostaje desygnowany z ramienia Centralizacji na stanowisko dowódcy insurrekcyjnego w Galicji Zachodniej i Rzeczypospolitej Krakowskiej, ale ze względu na informacje o rozbiciu sieci konspiracyjnej zawraca znad śląskiej granicy⁴². W 1847 roku pełni funkcję emisariusza na ziemi polskiej, w 1848 roku, po rozpoczęciu Wiosny Ludów, planowany jest na dowódcę Gwardii Narodowej w niedawno włączonym do Austrii Krakowie, następnie skierowany do rewolucyjnego Komitetu Narodowego⁴³.

Po kampanii węgierskiej Wysocki przebywa na internowaniu w Turcji (sierpień 1849–wrzesień 1851)⁴⁴. Na początku lat 50. XIX wieku wyjeżdża do Anglii i Paryża, a po wybuchu wojny krymskiej udaje się do Stambułu z nieudaną misją utworzenia demokratycznego legionu polskiego w Turcji (grudzień 1853–4 stycznia 1854–22 stycznia 1855)⁴⁵. Następnie na 4 lata wyłącza się z publicznej aktywności. Na życzenie patriotycznej młodzieży obejmuje po Mierosławskim stanowisko dyrektora kursu przygotowawczego w Cuneo (marzec 1861–lipiec 1862)⁴⁶. Pracowity i uczciwy, jest wówczas popularny w kraju i na emigracji. Powszechnie poważa się jego kwalifikacje wojskowe i doświadczenie militarne, o czym świadczy piastowanie przezeń funkcji przewodniczącego paryskiej Komisji do Zakupu Broni RN, jak również członka Naczelnego Komitetu Zjednoczonej Emigracji Polskiej⁴⁷.

⁴² B. Limanowski, *Historia demokracji polskiej...*, op. cit., s. 545; A. Szmyt, op. cit., s. 104–106.

⁴³ A. Szmyt, op. cit., s. 114–118, 119–127.

⁴⁴ A. Szmyt, op. cit., s. 180–191; S. Bieliński, *Polacy w Turcji po upadku rewolucji węgierskiej w 1849 r.*, Poznań 1852, s. 53.

⁴⁵ M. Pawlicowa, *Ze starań o legię polską początkach wojny krymskiej (1853–1854)*, „Kwartalnik Historyczny”, Warszawa 1932, t. 1, s. 78 i n.; A. Szmyt, op. cit., s. 199–217; S. Bieliński, H. Ruszczewski, *Dziennik misji gen. Wysockiego do Turcji 1853–1855*, „Przegląd Historyczny” 1932, nr 2, s. 454.

⁴⁶ W. Karbowski, *Polska Szkoła Wojskowa...*, op. cit., s. 42; E. Halicz, *Polska Szkoła Wojskowa w Genui i Cuneo...*, op. cit., s. 115 i n.; A. Szmyt, op. cit., s. 221–241.

⁴⁷ W. Przyborowski, op. cit., t. 1, s. 9; J. Moliński, *Przygotowania*, s. 127; H. Rządowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967, s. 130; S. Kieniewicz, op. cit., s. 329; A. Szmyt, op. cit., s. 243, 249.

Po wybuchu powstania styczniowego szybko przybył do kraju. Jego karierę charakteryzowało uszczuplanie kompetencji: od dowódcy sił zbrojnych lewobrzeża Wisły i Lubelskiego, poprzez dyktando krakowskiego Wydziału Wojny, aż po naczelnika wojskowego woj. lubelskiego i Rusi⁴⁸. 3 kwietnia 1863 roku Wysocki znalazł się we Lwowie, gdzie praktyka organizacyjna na Węgrzech i podejmowanie prób w tym zakresie w Turcji były dlań mandatem do nadzorowania przygotowań do wspierającej lokalną insurekcję tzw. wyprawy wołyńskiej⁴⁹. Tymczasem krytycznie nastawiony do imprezy, komitet organizacyjny białych, pozbawiony zdecydowanego nacisku, przeciągał przygotowania, o których wkrótce dowiedzieli się zaborcy.

10 kwietnia w Sidorowie nad Zbruczem doszło do spotkania Wysockiego z przewodniczącym Prowincjonalnego Komitetu na Rusi Edmundem Różyckim i Zygmuntem Miłkowskim. Opracowano plan insurekcji na prawobrzeżnej Ukrainie: główną formację tworzył tu Różycki, z Galicji na Wołyń wkroczyć miał z silnym oddziałem Wysocki, a na Podole od Dobrudży Miłkowski⁵⁰. Upadek insurekcji wołyńskiej i niedostateczny stan gotowości ochotników nie były dla poddanego społecznej presji Wysockiego argumentem do zaniechania ataku na przygraniczne miasteczko (1–3 lipca 1863, Radziwiłów)⁵¹. O zachowawczym podejściu świadczyła przyjęta koncepcja działania (wbrew sugestiom Józefa Miniewskiego i szefa sztabu Józefa Strusia pseudonim Stella-Sawicki) ograniczonego do zajęcia wyposażonego w magazyny z uzbrojeniem 500-osobowego ośrodka garnizonowego (2 rotę piechoty, kilkudziesięciu strażników granicznych gen. Krejtera), potencjalnego punk-

⁴⁸ W. Przyborowski, *Dzieje*, t. 2, s. 420; S. Kieniewicz, op. cit., s. 455–456; F. Ramotowska, op. cit., s. 72; A. Szmyt, op. cit., s. 256, 265–266.

⁴⁹ J. Stella-Sawicki, *Ludzie...*, op. cit., cz. 1, s. 173; F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863 na Rusi*, Lwów 1903, t. 1, s. 79; A. Szmyt, op. cit., s. 269.

⁵⁰ W. Przyborowski, op. cit., t. 3, s. 238–239; S. Kieniewicz, *Powstanie...*, op. cit., s. 493; Z. Miłkowski, *Od kolebki przez życie*, wyd. A. Lewak, t. 3, Kraków 1937.

⁵¹ W. Przyborowski, op. cit., t. 3, s. 294 i n.; F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863...*, op. cit., t. 1, s. 149–151; S. Zieliński, op. cit., s. 346–347; A. Marachow, *Wosstanie 1863 g. na Russi*, Moskwa 1963, s. 203; A. Kunisz, *Udział Ziemi Tarnowskiej w powstaniu styczniowym*, Kraków 1990, s. 176–177; A. Szmyt, op. cit., s. 277; J. Miniewski, *Nieczuja Józef. Jego udział w powstaniu styczniowym. Notatki z lat minionych*, Lwów 1918, s. 3.

tu oporu przeciwko spodziewanym siłom nieprzyjacielskim, w biernym oczekiwaniu na reaktywację lokalnego powstania na Wołyniu⁵². Oddział prawoskrzydłowy Józefa Miniewskiego (500 powstańców), przebywający między Łuczycami a Sieńkowem, lewoskrzydłowy Franciszka Horodyńskiego (360) ukryty w lasach Olejowskich⁵³ i samego „wodza Rusi” (800 piechurów, 200 konnych) na wyspie rzeki Styr, miały trójstronnie, jednocześnie szturmować miasteczko⁵⁴. Przecignięcie przemarszu w letnim upale, a następnie podczas nawałnicy i ulewnego deszczu przez usiłującego zsynchronizować w czasie natarcia Wysokiego skutkowało przemoczeniem ubrań i zamknięciem broni u jego podkomendnych, a przede wszystkim spóźnieniem na linię ataku. Mimo wieści o fiasku przedwczesnego uderzenia oddziału Horodyńskiego⁵⁵ oraz oddaleniu grupy Miniewskiego Wysocki 2 lipca, ok. 7.00 uderzył na silniejszą od spodziewanej załogę nieprzyjacielską, jednak atak na przedmieście spełził na niczym. Postój w podmiejskim lasku skutkował, wobec nadciągających posiłków nieprzyjacielskich, decyzją powrotu za kordon⁵⁶. Poza obiektywnymi okolicznościami (burza) nie dopisała współpraca trzech komendantów, zaszwankowało słabe wykształcenie i morale podwładnych. Wysocki zaniedbał rozpoznania, a decyzja o szturmie nosiła znamiona desperacji – w boju szukał śmierci. Zdymisjonowany przez komisarza pełnomocnego Jana Maykowskiego,

⁵² E. Kozłowski, *Zarys historii militarnej*, [w:] *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1990, s. 328; A. Szmyt, op. cit., s. 277.

⁵³ F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863...*, op. cit., t. 1, s. 150.

⁵⁴ J. Stella-Sawicki, *Udział Galicji w powstaniu styczniowym...*, op. cit., s. 10–11; J. Miniewski, op. cit., s. 37–38.

⁵⁵ W. Przyborowski, op. cit., t. 3, s. 303–304; F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863...*, op. cit., t. 1, s. 155–157; J. Białynia-Chołodecki, *Lwów w czasie powstania styczniowego*, Lwów 1922, s. 13; A. Szmyt, op. cit., s. 281; F. Riedl, *Wspomnienia z powstania 1863 r. i z drogi na zesłanie w 1864 r.*, [w:] *Zapomniane wspomnienia*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1983, s. 189.

⁵⁶ W. Przyborowski, op. cit., t. 3, s. 310; F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863...*, op. cit., t. 1, s. 163; J. Stella-Sawicki, *Udział Galicji...*, op. cit., s. 18; idem, *Szkice*, s. 190–192; S. Zieliński, op. cit., s. 347; E. Kozłowski, *Zarys historii militarnej...*, op. cit., s. 328; S. Kieniewicz, *Powstanie...*, op. cit., s. 540; BN, Fragment archiwum dowódcy ziem ruskich i Galicji, Komisja dla zbadania sprawy płk. Miniewskiego, rkps IV 6535, k.105 – por. J. Miniewski, op. cit., s. 39.

zapłacił za błędy w przygotowaniach, niesnaski wśród konspiratorów i opóźnione, bez współdziałania z Różyckim, rozpoczęcie akcji⁵⁷.

Zamiast sławy i uznania rodaków przyszyła gorycz kłęski i dwuletnie internowanie przez Austriaków w Linzu⁵⁸. Zwolniony znalazł się we Francji. Pod koniec 1865 roku zamieszkał w dobroczyнным paryskim Zakładzie św. Kazimierza przy ul. Chevaleret 40⁵⁹. Po części odzyskał popularność, w 1866 roku wchodząc do Komitetu Zjednoczenia Emigracji Polskiej, lecz ze względu na stan zdrowia przeniósł się do Komitetu Pomocy Kształcącym Się Wojskowo. Podczas wojny francusko-pruskiej wsparł apel o zbiórkę na rannych, zasilił Komisję Tymczasową Emigracji Polskiej, a 19 lipca 1870 roku, z generałami Maciejem Rybińskim i Antonim Jeziorańskim, udał się do Napoleona III z postulatem powołania Legionu Polskiego⁶⁰. Zmarł 31 grudnia 1873 roku w Paryżu.

Zygmunt Milkowski

Miejscem urodzenia syna napoleońskiego oficera Józefa i Balbiny z Brudzewskich była podolska Saracea w pow. bałckim (23 marca 1824)⁶¹. Po wydaleniu ze szkoły w Niemirowie za udział w uczniowskim spisku oraz ukończeniu Odeskiego Liceum Zygmunt został wolnym

⁵⁷ F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863...*, op. cit., t. 1, s. 167–169; BN, Fragment archiwum, Korespondencja gen. Edmunda Różyckiego, rksp 6535

⁵⁸ W. Przyborowski, op. cit., t. 3, s. 235–236; A. Szmyt, op. cit., s. 283–285.

⁵⁹ A. Szmyt, op. cit., s. 287–288.

⁶⁰ M. Złotorzycka, *Próba utworzenia oddziału polskiego w czasie oblężenia Paryża przez Prusaków (1870–1871)*, „Niepodległość” t. 13, 1935, s. 331–332, 336–338; K. Wyczańska, *Polacy w Komunie Paryskiej*, Warszawa 1971 s. 64–65, 66–68; J. Borejsza, op. cit., s. 384; E. Kozłowski, *Zarys historii wojskowości polskiej...*, op. cit., s. 362; J. Wojtasik, *Polacy w konfliktach zbrojnych lat sześćdziesiątych – siedemdziesiątych XIX w.*, „SiMdhW” t. 25, 1982, s. 213–215.

⁶¹ S. Strumph-Wojtkiewicz, *Burzliwe dzieje Teodora Tomasza. T. Jeża*, Warszawa 1961; M. Tyrowicz, op. cit., s. 444–448; S. Kieniewicz, M. Małecki, *Zygmunt Milkowski*, PSB, t. 21, 1976, s. 263–268; D. Ossowska, *Ważniejsze fakty z życia Zygmunta Milkowskiego*, [w:] „Gdy normy wszystkie z zawias wyskoczą”. *Literatura – emigracja – naród w projekcie dla Polski Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Milkowskiego)*, Olsztyn 2008, s. 303–325. W niniejszym tekście omówiona zostanie jedynie polityczna i militarna sfera aktywności życiowej Miłkowskiego.

słuchaczem Uniwersytetu Kijowskiego (1847–1848). Z Kijowa, pod wrażeniem Wiosny Ludów, uciekł do Galicji. Kampania węgierska (jesień 1848–sierpień 1849), którą odbył w randze por. piechoty Legionu Polskiego pod komendą Józefa Wysockiego umożliwiła mu udział w oblężeniu Aradu, ofensywie wiosennej 1849 roku i odwróceniu na Temesvár. Od pobytu na internowaniu w pozostającej pod osmańskim panowaniem Tulczy rozpoczyna Miłkowski działalność w TDP. Kontynuuje ją w Londynie i w Paryżu, zostaje emisariuszem na Ukrainie (wznawiając spiszek kijowski, 1851), w Mołdawii, Dobrudży, Stambule i Szumli (okres kryzysu wschodniego i wojny krymskiej). Wówczas pośredniczy między Omerem-paszą a organizatorem polskiego legionu Wysockim. Od 1858 roku ponownie działa w Paryżu i Londynie (Centralizacja, Komitet Seweryna Elżanowskiego), a wkrótce zostaje organizatorem bazy konspiracyjnej w Mołdawii (jesień 1859–jesień 1862). Kończą się jego związki z Towarzystwem, a od października 1862 roku staje się współpracownikiem Komitetu Centralnego Narodowego, nominowanym na naczelnika wojskowego południowego Podola i oddziałów wschodnich⁶². Awansowany na pułkownika Zygmunt Miłkowski wyznaczony został do niezwyklego zadania, jakim był w lipcu 1863 roku prowokacyjny przemarsz „pierwszego batalionu oddziału wschodniego Wojska Polskiego” z tureckiej Bułgarii przez księstwa naddunajskie na Podole. Celem miało być wsparcie walczącego kraju, a przy okazji wywołanie perturbacji międzynarodowych⁶³. Miłkowski zmagał się z bezlikami problemów (niewielkie fundusze organizacyjne, mikroskopijne rozmiary legionu, stan techniczny uzbrojenia, prewencyjne aresztowanie 30 ochotników przez władze tureckie, przeciwdziałanie agenta białych Władysława Jordana, zakaz werbunku kozaków sułtańskich Michała Czajkowskiego)⁶⁴.

⁶² K. Dach, *Dyplomacja rumuńska a powstanie styczniowe*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1983, t. 18, s. 23; idem, *Polityczne i militarne aspekty polsko-rumuńskiego starcia zbrojnego w lipcu 1863 r.*, „Studia Historyczne”, r. 18, 1985, z. 4 (111), s. 539; Z. Miłkowski, *Od kolebki przez życie*, t. 2, s. 480 i t. 3, s. 3–6; idem, *W Galicji i na Wschodzie. Przyczynek do dziejów powstania 1863 r.*, Poznań 1880, s. 44–47.

⁶³ K. Dach, *Polityczne i militarne aspekty...*, op. cit., s. 541; Z. Miłkowski, *Od kolebki...*, op. cit., t. 3, s. 11–12, 13–14, 19–20, 32–33; idem, *W Galicji...*, op. cit., s. 56, 83.

⁶⁴ K. Dach, *Polityczne i militarne aspekty...*, op. cit., s. 544–546; S. Strumph-Wojtkiewicz,

11 lipca z 213 ludźmi i 7 końmi⁶⁵, eksponując propagandowo-militarny charakter przedsięwzięcia ruszył z Tulczy w drogę, rozbijając dwa posterunki na granicy turecko-rumuńskiej. Przemieszczając się przez terytorium młodego państwa byli biernie obserwowani przez oddziały rumuńskie, aż do momentu złożenia im propozycji poddania się po przekroczeniu granicznej rzeki. Odmowa ze strony polskich ochotników wiązała się z ryzykiem starcia zbrojnego z oddziałem płk. Calinescu (ok. 1000 żołnierzy), przyjętym przez Miłkowskiego ze względu na konieczność powstrzymania pościgu i zabezpieczenia rzecznej przeprawy. Wybór pola bitwy w śródgórskiej dolinie eksponował jej obronne walory: polscy ochotnicy oparli się o ogród i folwark, jedno skrzydło ugrupowania dotykało rzeki, a drugie zaasekurowano przy pomocy drobnego odwodu (13 lipca 1863, Kostangalia)⁶⁶. W boju udział wzięło 188 Polaków, zmagających się z przytłaczającą przewagą nieprzyjacielskich 7 kompanii pieszych (1 260 osób) i konnych żandarmów.

Miłkowski udźwignął ciężar prowadzenia boju, panując nad przebiegiem nierównej walki: używając wydzielonego odwodu w momencie wdarcia się rumuńskiej jazdy w lukę powstałą w szyku bojowym, umiejętnie manewrując kompanią zagrożoną oskrzydleniem (zamarowanie przeciwoskrzydlenia) przy jednoczesnym prowadzeniu walki w centrum przez ostrzelanych, wyposażonych w dalekosiężne karabiny ochotników. Straty polskie to 6 zabitych, 14 poważnie i 20 lekko rannych, Rumuni doliczyli się ok. 140 zabitych i rannych, a z dezertarami

op. cit., s. 212–239; F. Rawita-Gawroński, *Rok 1863...*, op. cit., t. 1, s. 241–249, 251.

⁶⁵ K. Dach, *Polityczne i militarne aspekty...*, op. cit., s. 546; Z. Miłkowski, *W Galicji...*, Poznań 1880, s. 112–120, 124–125; K. Brzozowski, *Bitwa pod Kostangalią*, [w:] *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, Lwów 1903, s. 85–89; F. Sokulski, *W kraju i nad Bosforem(1830–1881)*, Wrocław 1951, s. 97.

⁶⁶ W. Przyborowski, op. cit., t. 3, s. 315; S. Zieliński, op. cit., s. 347–348; K. Dach, *Polityczne i militarne aspekty...*, op. cit., s. 549–552, „Dziennik Poznański” 1863 nr 174; „Czas” 1863, nr 170, raport Miłkowskiego; „Dziennik Powszechny” 1863 nr 184; „Czas” 1863 nr 164; „Ojczyzna” 1863 nr 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; Z. Miłkowski, *W Galicji i na Wschodzie*, s. 130–134, 135, 142–156; idem, *Od kolebki...*, op. cit., s. 83–87; idem, *Opowiadanie polskiego żołnierza o wyprawie z Tulczy*, [w:] A. Giller, *Polska w walce*, t. 1, Paryż 1868, s. 251; K. Brzozowski, *Bitwa pod Kostangalią*, [w:] *W czterdziestą rocznicę...*, op. cit., s. 79, 85–88.

straty wyniosły ok. 400 ludzi⁶⁷. Taktyczny sukces nie rokował powodzenia strategicznego, wobec nadszarpniętych, kolejnych kolumn wojskowych doszło pod Rinzesti do złożenia broni, aczkolwiek większość internowanych przedarła się w Lubelskie⁶⁸. Mimo wszystko wyprawa Miłkowskiego spełniła propagandowy cel. Dowódca przygotował i prowadził walkę zbrojną zgodnie z wszelkimi wymogami sztuki wojennej. Nie należy tego deprecjonować, niezależnie od wykształcenia i wyposażenia istniejącej zaledwie od kilku lat armii rumuńskiej.

Po wydaleniu z Rumunii *via* Stambuł trafił do Lwowa, gdzie po aresztowaniu przez Austriaków został zmuszony do wyjazdu na zachód Europy. Natychmiast podjął się misji na rzecz Rządu Narodowego w Serbii (1864–1866). W 1866 roku w Brukseli wchodzi do Komitetu Reprezentacyjnego Zjednoczenia Emigracji Polskiej⁶⁹. Po dwóch latach zostaje głównym autorem Manifestu ZEP, eksponując przewidywaną rolę diaspory: „stać na straży czystości narodowych pojęć”⁷⁰. Miłkowski redaguje emigracyjne czasopisma: „Niepodległość”, „Sprawy Towarzystwa Demokratycznego” i od 1887 roku „Wolne Słowo Polskie”, na łamach którego ujrzała światło dzienne ustawa Ligi Polskiej. Propagował ideę obrony czynnej, polegającej na uaktywnieniu ludu i pobudzeniu do buntu w imię prawa do wolności⁷¹. Program organizacji oparty został na manifestie TDP: skupienie sił narodu walce o niepodległość, na podstawie federacyjnej, z uwzględnieniem różnic

⁶⁷ K. Dach, *Polityczne i militarne aspekty...*, op. cit., s. 551–552; Z. Miłkowski, *W Galicji...*, op. cit., s. 154–156; K. Brzozowski, op. cit., s. 87–88.

⁶⁸ K. Dach, *Polityczne i militarne aspekty*, s. 553–555; Z. Miłkowski, *W Galicji i na Wschodzie*, op. cit., s. 166–168, idem, *Od kolebki...*, op. cit., s. 170.

⁶⁹ J. Żmigrodzki, *Program polityczny i społeczny emigracyjnej „Niepodległości”* (1866–1870), „Niepodległość” 1934, t. 10, s. 161–179; J. Borejsza, op. cit., s. 93–110; D. Ossowska, op. cit., s. 136–137; U. i S. Kalembkowie, *Stosunek Zygmunta Miłkowskiego do Zjednoczenia Emigracji Polskiej*, [w:] *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2010, s. 19–29.

⁷⁰ D. Ossowska, op. cit., s. 141 – tradycja manifestów TDP 1836, powstania krakowskiego 1846, roku 1848 i 1863.

⁷¹ Według Miłkowskiego była to „trzecia droga” między konspiracją a pracą organiczną. Zob. J. Borejsza, op. cit., s. 232–23; 3 D. Małysek, *Myśl niepodległościowa w piśmiennictwie Zygmunta Miłkowskiego*, [w:] *Emigracja postyczniowa*, s. 247–248.

narodowościowych. Urzeczywistniła się koncepcja skarbu narodowego, przeznaczonego w praktyce na druk politycznej prasy i stypendia dla uzdolnionej młodzieży⁷².

Po przeniesieniu do Szwajcarii w 1872 roku Miłkowski osiadł w Lozannie, a od 1877 roku często zmieniał miejsce zamieszkania (Zurych, Wetzikon, znów Lozanna). Od 1890 do 1911 roku sprawował funkcję kontrolera w zdominowanej przez styczniowych weteranów Radzie Zawiadowczej Muzeum Polskiego w Rapperswilu⁷³. Uznać go można za znawcę życia polskich emigrantów, obejmującego działania przydatne dla kraju, jak i polityczne intrygi⁷⁴. Pod pseudonimem Tomasz Teodor Jeż rościł sobie prawo do bycia organizatorem zbiorowej wyobraźni, strażnikiem sumień i „polskim Katonem”⁷⁵. Jego pisarski autorytet w znacznej mierze opierał się na kombatanckiej przeszłości, której istotny fragment stanowiło zaangażowanie powstańcze. Włączył się w prace Ligi Pokoju i Wolności (1871–1899)⁷⁶, prowadzi merytoryczny spór z polskim socjalistami⁷⁷. W 1891 roku Miłkowski inspirował powstanie zależnego od Ligi Polskiej Związku Wychodź-

⁷² P. Korys, „*Ażebyśmy wobec gotujących się wypadków i przewrotów z próżnymi nie stali rękami*”. *Idea obrony czynnej i skarbu narodowego w poglądach Zygmunta Miłkowskiego*, [w:] Z. Miłkowski, *O obronie czynnej i skarbie narodowym*, Warszawa 2011, s. 14–16.

⁷³ D. Ossowska, op. cit., s. 176–180.

⁷⁴ W. Ratajczak, *Teodor Tomasz Jeż/Zygmunt Miłkowski i wiek XIX*, Poznań 2006, s. 16 i n; D. Ossowska, op. cit., s. 90 – „Emigranci” mieli być nobilitującym, wzniosłym określeniem dla wybranych jednostek.

⁷⁵ J. Borejsza, *Prasa Zjednoczenia Emigracji Polskiej 1866–1870*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1963, t. 3, s. 92 – list z 8 XII 1866, s. 148–149; D. Ossowska, op. cit., s. 40.

⁷⁶ F. Romaniukowa, *Wstęp*, [w:] *Radykalni demokraci polscy. Wybór pism i dokumentów 1863–1875*, Wrocław 1960; T. Makowiecki, *Dwie autobiografie T. T. Jeża*, „Ruch Literacki” 1929, nr 3, s. 84; D. Ossowska, op. cit., s. 151–152. Z. Miłkowski, *Od kolebki przez życie*, t. 3, s. 515–521.

⁷⁷ D. Ossowska, op. cit., s. 155–157; Z.F.M. „Przegląd Wszechpolski” 1896, nr 7, s. 151, 8, s. 174–175; teksty z „Wolnego Polskiego Słowa”, 1890, nr 56 – *Młodzi i starzy*, nr 59 – *Nasza młodzież socjalistyczna*, nr 63 – *Stara i młoda demokracja. Młodzież polska przed sądem*, „Wolnego Polskiego Słowa”, też w numerach z 1892 i 1893 r.

stwa Polskiego⁷⁸. Atakowany jest i jako rzekomy socjalista, i jako potencjalny nacjonalista, choć faktycznie jedynie kontynuuje tradycję Centralizacji oraz „czerwieńców” lat 60. XIX wieku. Twórca Skarbu Narodowego koordynuje zbiórkę funduszy na sprawy bieżące i przygotowania powstańcze. W 1900 roku podejmuje agitację w ośrodkach polonijnych na rzecz skarbu i Ligi Polskiej. W 1908 roku Miłkowski, ze względu na prorosyjskość endecji zrywa z nią. 11 stycznia 1915 roku umiera w Lozannie.

Walery Wróblewski

Urodzony 27 grudnia 1836 roku w Żołudku (pow. lidzki, woj. wileńskie) był synem zarządcy majątku Tyzenhauzów Antoniego Wojciecha i Róży z Jurowskich⁷⁹. Początkowo uczył się w domu, następnie ukończył Instytut Szlachecki – gimnazjum gubernialne w Wilnie (1846–1851), zaś potem skierował się do zmilitaryzowanej petersburskiej Szkoły Leśnej, zwanej Instytutem Leśnictwa i Miernictwa, gdzie osiągnął stopień leśniczego chorążego, a w dalszej kolejności podporucznika⁸⁰. Od czerwca 1857 roku pomagał kierownikowi szkoły leśnej w Sokółce, a od 1862 roku przejął placówkę. Wkrótce miał zostać współprzewodniczącym konspiracji oficjalistów i służby leśnej oraz podjąć się wydawania skierowanego do ludności białoruskiej wydawnictwa „Mużycka Prauda”⁸¹.

Wróblewski, formalnie szef sztabu, od końca kwietnia 1863 roku dowodził głównym zgrupowaniem powstańczym woj. grodzieńskiego u boku nominalnego komendanta Onufrego Duchinińskiego⁸². Pierw-

⁷⁸ D. Ossowska, op. cit., s. 317.

⁷⁹ J. Borejsza, *Patriota bez paszportu*, Warszawa 2008, s. 18.

⁸⁰ W. E. Abramawicius, W. A. Dżakow, *Walerij Wrublewskij*, Moskwa 1968, s. 10–20; J. Borejsza, *Patriota*, op. cit., s. 19–28.

⁸¹ A. F. Smirnow, *Mużyckaja Prauda*, [w:] *Wosstanije 1863 goda i ruskko-polskije rewolucyjnyje swiazi 60 godow*, Moskwa 1960, s. 11–62; W. E. Abramawicius, W. A. Dżakow, op. cit., s. 39; J. Borejsza, op. cit., s. 29 i n.

⁸² S. Zieliński, op. cit., s. 323; B. Ćwiek, *Przywódcy powstania styczniowego. Sześć sylwetek*, Warszawa 1963, s. 182; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów Północno-Wschodnich w powstaniu styczniowym*, Toruń 1996, s. 29; J. Borejsza, *Patriota*,

sze starcie zbrojne była to obrona, obsadzonego przez 400 insurgentów puszczańskiego obozu przed kilkakrotnie silniejszą, atakującą z marszu kolumną rosyjską. Wróblewski ustawił linię obronną ze strzelców, którzy osłonili okupiony stratą taborów odwrót reszty insurgentów (29 kwietnia 1863, Waliły)⁸³. Od początku wykorzystywał talent do partyzantki, idący w parze ze znajomością topografii ojczystych stron. Nowa baza powstańcza umożliwiła prowadzenie akcji propagandowo-agitacyjnych we wsiach, zaściankach i miasteczkach. Po ponad miesięcznej przerwie, aby uniknąć ponad dwukrotnie silniejszego zespołu nieprzyjacielskiego podjęto wymarsz: awangardę rozczłonkowanej na przestrzeni kilkunastu kilometrów kolumny prowadził Wróblewski, tyłem dowodził naczelnik Duchński. Podczas przeprawy przez rzeczkę Ściercież w Puszczy Różańskiej uciekinierów doścignęła część kolumny pościgowej (1200 piechurów, kilkuset konnych i kozaków). Wróblewski rozrzucił w leśnym terenie kompanie strzeleckie, co umożliwiło powstrzymanie przeciwnika, a po otwarciu przezeń ognia powiodł kosynierów do potrójnego szturmu. Mimo wznowionego ostrzału zwycięstwo pozostało przy utrzymujących pobojuwisko kompaniach strzelecko-kosynierskich i kosynierskiej (8 VI, Mereczowszczyzna)⁸⁴. Wkrótce garstka strzelców w zaroślach nad groblą zorganizowała zasadzkę na dwie rotę piesze i kozacką jazdę (ok. 400 Rosjan), która przerodziła się w pierwszą fazę obronnego boju obozowego (10 czerwca, Sieradów-Popielarnia)⁸⁵. Manewr Wróblewskiego

s. 37–38; *Wosstanie w Litwie i Białorusii*, s. 356.

⁸³ S. Zieliński, op. cit., s. 323; B. Ćwiek, op. cit., s. 182–183; A. F. Smirnow, *Wosstanie*, s. 324; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 30; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 55; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 112–113; *Wosstanie w Litwie i Białorusii*, s. 356; „Wiadomości z Pola Bitwy” 1863, nr 12; „Wiadomości o Powstaniu na Litwie” 1863, nr 6; „Czas” 1863 nr 205; I. Aramowicz, *Marzenia. Pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskim w 1863 i 1864 roku*, [w:] red. E. Kozłowski, *Zapomniane wspomnienia*, Warszawa 1986, s. 45.

⁸⁴ H. Gierszyński, *Jenerał Walery Wróblewski*, Paryż 1900, s. 5; S. Zieliński, op. cit., s. 329–330; C. Zgorzelski, *Powstanie styczniowe na terenie woj. nowogródzkiego*, Wilno 1934, s. 18; Z. Ćwiek, op. cit., s. 184; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 36; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 53–54; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 80–81; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 128–129; „Czas” 1863, nr 136; I. Aramowicz, op. cit., s. 15–17.

⁸⁵ S. Zieliński, op. cit., s. 330–331; C. Zgorzelski, op. cit., s. 18; Z. Ćwiek, op. cit., s. 185; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 54; idem, *Białoruś...*, op. cit.,

polegający na podprowadzaniu gąszczami podwładnych w celu ostrzeżenia nieprzyjacielskich żołnierzy, skutkowało opuszczeniem przez Rosjan zajmowanych pozycji. Po połączeniu z insurekcyjnymi dowódcami (Aleksander Lenkiewicz, Gustaw Strawiński), w ościepie Wielkiej Uhoł zlokalizowano naczelne dowództwo i sztab wojewódzki⁸⁶. Doszło do kolejnej bitwy – ok. 440 rosyjskich żołnierzy z kolumn ppłk. Blumenhala i mjr. Skorobatowa (2 roty piesze, 40 kozaków i dragonów) ścigających 56-konny oddział Kazimierza Kobylińskiego przywitano w obozie w szyku bojowym, zmuszając ich do wycofania się, podczas gdy nieudany atak na lewe skrzydło polskie przeprowadziła druga kolumna (16 czerwca, Łysków)⁸⁷. Podczas odpoczynku zarządzonego na trasie marszu do pow. wołkowyskiego insurgencki, zaskoczeni przez trzy rot piechoty, przy błędnej interpretacji rozkazu Wróblewskiego przez jednego z dowódców pododdziałów, zawrócili w kierunku lasu (21 czerwca, Żarkowszczyzna)⁸⁸. Ponieważ dodatkowo wzmocnione siły nieprzyjacielskie (4 kolumny – 12 rot pieszych, batalion strzelecki, 2 szwadrony ułanów, sotnia kozacka – ok. 3600 żołnierzy) osaczały powstańców, Wróblewski z Duchinińskim zarządzili podział zgrupowania na cztery kompanie. Wraz ze 120-osobową grupą Strawińskiego-Młotka znaleźli się w Puszczy Świsłockiej, gdzie kilkutygodniowy pobyt urozmaicały spotkania z innymi partiami zbrojnymi oraz akcje grup dywersyjnych⁸⁹. Po półtoramiesięcznym okresie spokoju zespół operacyjny mjr. Duchnowskiego (2 roty piesze i kawaleria –

s. 82; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 129; I. Aramowicz, op. cit., s. 17–18.

⁸⁶ S. Zieliński, op. cit., s. 330–331; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 54; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 79–81; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 129; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 36.

⁸⁷ H. Gierszyński, op. cit., s. 5; S. Zieliński, op. cit., s. 331; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 55; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 83–84; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 130–131; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 42; „Czas” 1863, nr 147, 158, 160; I. Aramowicz, op. cit., s. 29–30.

⁸⁸ S. Zieliński, op. cit., s. 332; Z. Ćwiek, op. cit., s. 185; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 56; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 86; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 131–132; I. Aramowicz, op. cit., s. 31.

⁸⁹ S. Zieliński, op. cit., s. 332; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 56; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 86–87; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 132; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 37; I. Aramowicz, op. cit., s. 34.

ok. 600 żołnierzy) odnalazł obóz powstańczy, podejmując ostrzał i atak na bagnety. Wróblewski z grupką doborowych strzelców powstrzymał nacierających żołnierzy, aż do odejścia głównych sił partyzanckich (9 sierpnia, Paszkowskie Ostrówki)⁹⁰.

W połowie sierpnia Walery Wróblewski oficjalnie został dowódcą głównego oddziału Grodzieńszczyzny⁹¹. Przenosiny do nowego leśnego ostepu umożliwiły prace nad organizacją sztabu i rozsyłanie grup dywersyjnych po okolicy. Po dwóch tygodniach nastąpił nieuchronny atak rosyjskiej piechoty i kawalerii, powstrzymany na flankach, jednak nacisk w centrum oznaczał konieczność wycofania się (30 sierpnia, Głęboki Kąt)⁹². Znowu niemal dwa tygodnie wędrowano leśnymi duktami, aż do wykrycia przez jedną z kilku kolumn pościgowych. Podczas gdy zasadnicze uderzenie wycofanych nocą z lasu Rosjan powstrzymali, najlepsi ze 180 pozostałych, ludzie Wróblewskiego, inny pododdział został odcięty, a Strawiński oddalił się, by mimo nalegań zwierzchnika rozpuścić podwładnych (12 września, Rudnia)⁹³. Po kilku dniach naczelnik grodzieński podzielił partię partyzancką (18 września, Tuross) i przemieścił się do Kongresówki⁹⁴.

Zakładał utrzymanie kontroli nad przerzuconymi do guberni lubelskiej oddziałami litewsko-białoruskimi, liczył na ich dobrojenie,

⁹⁰ S. Zieliński, op. cit., s. 335; Z. Ćwiek, op. cit., s. 186; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 57; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 90; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 166; I. Aramowicz, op. cit., s. 47–48.

⁹¹ S. Zieliński, op. cit., s. 333–334, 335–336; Z. Ćwiek, op. cit., s. 186; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 57; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 91; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 166; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 39, 43; I. Aramowicz, op. cit., s. 50–51.

⁹² S. Zieliński, op. cit., s. 336–337; Z. Ćwiek, op. cit., s. 187–189; A. Orzechowska, *Powstańcze działania Walerego Wróblewskiego na Podlasiu i Litwie w 1863–1864 r.*, „Rocznik Lubelski” 1977, s. 81; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 58; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 90–91; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 166–167; *Wosstanie na Litwie i Bielorusii*, s. 11; „Czas” 1863, nr 196 – raport Duchyńskiego; I. Aramowicz, op. cit., s. 56 i n.

⁹³ S. Zieliński, op. cit., s. 337; S. Łaniec, *Partyzanci Kresów...*, op. cit., s. 58; idem, *Białoruś...*, op. cit., s. 92; idem, *Litwa i Białoruś...*, op. cit., s. 167; I. Aramowicz, op. cit., s. 56 i n.

⁹⁴ S. Zieliński, op. cit., s. 337; Z. Ćwiek, op. cit., s. 190; I. Aramowicz, op. cit., s. 76.

liczebne wzmocnienie i współdziałanie. Od początku listopada rozciągnął nad „Litwinami” stały nadzór, przejmując komendę nad jazdą po Kobylińskim. Znakomitym przykładem współpracy stu kilkudziesięciu podwładnych Wróblewskiego z „koroniarzami” może być manewr naprowadzenia ścigających polskich jeźdźców Rosjan ppłk. Kwiecińskiego (łącznie 4 roty piechoty, szwadron ułanów, sotnia kozacka, 2 armaty – ok. 1100 żołnierzy) na rozlokowanych na leśnej pozycji piechurów Karola Krysińskiego i Bronisława Ejtminowicza (18 listopada, Kolano)⁹⁵. Po kolejnym połączeniu z kawalerią Krysińskiego powstańcy mierzyli się z następnym zespołem nieprzyjacielskim (2 szwadrony dragonów, ½ sotni kozackiej – ok. 450 żołnierzy), przy czym Wróblewski osłonił oddział kolegi za pomocą spieszonych na nierównym terenie konnych, przed nadejściem 4 rot pieszych (26 listopada, Garbów)⁹⁶. Zakończenie taktycznego współdziałania spowodowało podział konnicy, jednak Wróblewski połączył się z partiami kawaleryjskimi Władysława Pogorzelskiego i Józefa Lutyńskiego. Po przeprowadzonej przez naczelnika wojskowego woj. podlaskiego, gen. Michała Heydenreicha-Kruka koncentracji realizował koncepcję działań nieregularnych za pomocą partii konnych⁹⁷, chociaż miał też okazję odciążyć piechotę otoczonego Władysława Eminowicza, atakiem od tyłu zmuszając wroga do ucieczki (14 grudnia, Cyców)⁹⁸.

⁹⁵ W. Przyborowski, op. cit., t. 5, s. 387; S. Zieliński, op. cit., s. 74–75; Z. Ćwiek, op. cit., s. 189; L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka 1863–1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta*, Warszawa 1966, s. 170–171; B. Góra, *Partyzantka na Podlasiu 1863–1864*, Warszawa 1976, s. 203–204; A. Orzechowska, op. cit., s. 89; *Urzędowy wykaz*, s. 288; „Czas” 1863 nr 279 raport Krysińskiego; „Echo” 1863 nr 28; J. Rostworowski-Nałęcz, *Wspomnienia z roku 1863 i 1864*, Kraków 1900, s. 28; I. Aramowicz, op. cit., s. 69–70, 77.

⁹⁶ S. Zieliński, op. cit., s. 113; L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka...*, op. cit., s. 174; A. Orzechowska, op. cit.; J. Rostworowski-Nałęcz, op. cit., s. 85; A. Barancewicz, *Ostatnie dni konnego litewskiego oddziału*, [w:] *W 40. rocznicę...*, op. cit., s. 65; I. Aramowicz, op. cit., s. 72.

⁹⁷ S. Zieliński, op. cit., s. 112; S. Pomarański, *Ostatnia kampania gen. Michała Kruka-Heydenreicha*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1932, s. 257; S. Góra, *Partyzantka na Podlasiu...*, op. cit., s. 213; *Urzędowy wykaz...*, op. cit., s. 287, 281.

⁹⁸ S. Zieliński, op. cit., s. 114; A. Orzechowska, op. cit., s. 92; „Chwila” 1863 nr 6; „Echo” 1863 nr 34.

Po odparciu kozaków (16 grudnia, Wola Osowińska)⁹⁹ operował Wróblewski z jazdą, aby pod koniec roku uczestniczyć w koncentracji podlaskiej konnicy Ponińskiego, Aleksandra Krukowieckiego, Szydłowskiego-Jankowskiego i Bogusława Ejtminowicza (30 grudnia, Mała Bukowa). Mimo znacznej przewagi przybyłych rosyjskich jednostek kawaleryjskich ppłk. Federowskiemu i rtm. szt. Zjachtanowa z kolumny ppłk. Heinsa (ok. 1100 ułanów) Wróblewski przeprowadził bój odwrotowy (31 grudnia, Ossowa)¹⁰⁰. Sokólszczanin przerzucił oddział w Lubelskie dla dalszej rozbudowy sił insurekcyjnych, co utrudniała zimowa aura, postępująca dezercja i doskwierający niedostatek uzbrojenia. W połowie stycznia 1864 roku Wróblewski zastąpił Kruka w roli naczelnika dwóch południowoschodnich województw Kongresówki¹⁰¹. Rozpoczął rajd po woj. lubelskim, wraz z Ponińskim, alarmując obozujące we wsi rosyjskie wojsko (14 stycznia 1864, Kierz), nazajutrz oddzielając się dla uniknięcia pościgu i przebijając przez otaczających dwór kozaków z kolumny por. Zagórskiego (15 stycznia, Łubki–Wojciechów)¹⁰². Ostatnią potyczkę Wróblewskiego stanowił atak sotni kozaków kubańskich starszyny Zankisowa na garstkę powstańczych ułanów. Zaskoczony Wróblewski, usiłujący opanować panikę nie mógł zorganizować obrony, a wywiezienie z placu boju ciężko rannego

⁹⁹ S. Góra, *Partyzantka na Podlasiu...*, op. cit., s. 226; *Urzędowy wykaz...*, op. cit., s. 289; „Chwila” 1863 nr 6; „Echo” 1863 nr 34.

¹⁰⁰ S. Zieliński, op. cit., s. 77; L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka...*, op. cit., s. 288; S. Góra, *Partyzantka na Podlasiu...*, op. cit., s. 219, 225; E. Niebelski, *Zmierzch powstania styczniowego na Podlasiu i Lubelszczyźnie*, Lublin 1993, s. 53–54; A. Orzechowska, op. cit., s. 94; *Urzędowy wykaz...*, op. cit., s. 290; „Chwila” 1863, nr 11, 16, 18; „Dziennik Powszechny” 1863, nr 12; „Głos z Litwy” nr 1; „Dziennik Poznański” 1863, nr 17; I. Aramowicz, op. cit., s. 73; A. Barancewicz, op. cit., s. 5; P. Powierza, *Wspomnienia z powstania styczniowego: testament moralny*, Białystok 1996, s. 46–47.

¹⁰¹ S. Góra, *Partyzantka na Podlasiu...*, op. cit., s. 235–236; A. Orzechowska, op. cit., s. 99; E. Niebelski, op. cit., s. 56–58.

¹⁰² S. Zieliński, op. cit., s. 117–118; T. Mencil, *V oddział województwa lubelskiego kpt. Ćwieka-Cieszkowskiego w powstaniu styczniowym*, „Roczniki Lubelskie” 1963, t. 6, s. 140; L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka*, s. 289; A. Orzechowska, op. cit., s. 100; E. Niebelski, op. cit., s. 56–57; *Urzędowy wykaz...*, op. cit., s. 290; „Chwila” 1863 nr 21, 31; „Dziennik Poznański” 1863 nr 29; „Gazeta Narodowa” 1863 nr 20; I. Aramowicz, op. cit., s. 75.

dowódcy, było jednoznaczne z rozproszeniem podległej mu jazdy (19 stycznia, Rudka Korybutowa)¹⁰³.

Po przedostaniu się do Paryża 19 lipca 1864 roku poddał się badaniom, by określić aktualny stan zdrowia¹⁰⁴. Od kwietnia 1865 roku przewodniczył Delegacji Litewskiej¹⁰⁵, od przełomu maja i czerwca tego roku wchodząc do Stowarzyszenia Wojskowych Sprzysięgłych oraz Towarzystwa Wojskowych Polskich, a od 1866 roku do Komitetu Reprezentacyjnego Zjednoczenia Emigracji Polskiej¹⁰⁶. W roku kolejnym m.in. współredagował manifest ZEP, w 1869 ogłosił odezwę *Do Zjednoczonej Demokracji Polskiej*. W 1871 roku odnotował kolejny militarny epizod życiorysu¹⁰⁷. 7 kwietnia oddał się do dyspozycji władz Komuny Paryskiej¹⁰⁸. W połowie kwietnia 1871 roku, w stopniu generała obejmuje dowodzenie odcinka Ivry–Arcueil frontu południowego, od 28 maja do 26 czerwca jest zwierzchnikiem III armii, *de facto* sił zbrojnych na lewym brzegu Sekwany. Pod koniec walk bronił XIII dzielnicy

¹⁰³ W. Przyborowski, *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, Poznań 1887, t. 1, s. 138; M. Złotorzycka, *Walery Wróblewski*, Warszawa 1948, s. 15; S. Góra, *Partyzantka na Podlasiu...*, op. cit., s. 239; E. Niebelski, op. cit., s. 57–58; A. Orzechowska, op. cit., s. 101; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 53–54; *Urzędowy wykaz...*, op. cit., s. 290; „Chwila” 1863, nr 37; „Gazeta Narodowa” 1863, nr 22, 23; „Dziennik Poznański” 1863, nr 27; „Głos z Litwy” 1863, nr 2; „Echo” 1863 nr 37, 40; A. Barancewicz, op. cit., s. 40; I. Aramowicz, op. cit., s. 76–77; W. Mickiewicz, *Pamiętniki*, Kraków 1933, t. 3, s. 40–41.

¹⁰⁴ J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 57; BJ, rol. 9165 III, k.100.

¹⁰⁵ J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 71–72; A. D. Bartoszewicz, *Delegacja Litewska i pozostałość sum litewskich*, „Głos Wolny”, 10 I 1866, nr 91, s. 369.

¹⁰⁶ J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 73–92; *Zjednoczenie Emigracji Polskiej 1866–1870*, opr. C. Bobińska, M. Kulczykowski, A. Pilch, M. Zgórniak, Wrocław 1972, s. 70, 84, 67.

¹⁰⁷ J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 93–134.

¹⁰⁸ H. Gierszyński, op. cit., s. 6–7; B. Limanowski, *Szermierze wolności*, Warszawa 1911, s. 268; W. Abramowicz, W. Dżakow, op. cit.; K. Wyczańska, *Polacy w Komunie*, Warszawa 1971, s. 135 i n.; J. Wojtasik, *Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864–1907*, Warszawa 1987, s. 93–94; *Polskie tradycje wojskowe*, t. 3, red. J.W. Dyskant, Warszawa 1995, s. 264–266; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 104 i n.

Paryża. Po upadku rewolucji opuścił Francję, a od sierpnia 1871 roku przebywał w Londynie¹⁰⁹.

Od lat 70. XIX wieku zalicza się Wróblewskiego znaczących osobistości polskiej lewicy¹¹⁰. Piastował m.in. funkcję sekretarza ds. polskich w I Międzynarodówce. Był delegatem Rady Generalnej i polskiej Sekcji Międzynarodówki w Londynie, reprezentantem na kongres haski (wrzesień 1872). W Stowarzyszeniu Wojskowych działał do rozwiązania w 1876 roku. Od 1873 stał na czele Związku Ludu Polskiego, kierował Drukarnią Polską. Znaczną aktywność, z intencją przypomnienia sprawy polskiej, wykazywał podczas wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878¹¹¹. Od ok. 1877 roku mieszkał w Genewie, zabiegając o zasiłki Instytucji Czei i Chleba. Tu zetknął się z Miłkowskim, jednakże nie łączyła ich wspólnota poglądów ani głębsze sentymenty¹¹². W latach 80. wrócił do Francji, osiadając w Nicei¹¹³. W 1895 roku, za pośrednictwem Kazimierza Kelles-Krausa złożył symboliczny akces do Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich¹¹⁴. Był trakto-

¹⁰⁹ J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 115 i n.

¹¹⁰ J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 143 i n., 185 i n., *Pierwsza Międzynarodówka a sprawa polska. Dokumenty i materiały*, opr. J. Borejsza, H. Katz, I. Koberdowa, M. Wattle, Warszawa 1964, s. 453; L. A. Ciołkoszowie, *Zarys dziejów socjalizmu polskiego*, t. 2, Londyn 1972, s. 578; L. Ciołkoszowa, *Gen. Wróblewski w Londynie*, „Światło”, 1948, nr 7, s. 17.

¹¹¹ W. Koszczyk, *Ruch narodowy 1877. Konfederacja Narodu Polskiego 1878*, Chicago 1899, s. 9, 19; Z. Miłkowski, *Sylwety emigracyjne*, Kraków 1904, s. 286; F. Rawita-Gawroński, *Konfederacja Narodu Polskiego w roku 1876*, Poznań 1919, s. 94 i n.; M. Złotorzycka, *Działalność Związku Ludu Polskiego w Anglii 1872–1877*, „Niepodległość” 1936, t. 13, s. 163–197; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 161 i n.; 177–179; idem, *W kręgu wielkich wygnańców...*, op. cit., s. 370–377; S. Kieniewicz, *Adam Sapieha 1828–1903*, Warszawa 1993, s. 246 i n.

¹¹² Wierzbęta [K. Waliszewski], *Jenerał Komuny*, „Kraj”, Dział Literacko-Artystyczny, nr 34 z 22 VIII/3 IX 1897 i n., s. 357; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 196; Z. Miłkowski, *Od kolebki przez życie*, t. 3, s. 338; B. Limanowski, *Pamiętniki 1870–1907*, t. 1, Warszawa 1957, s. 215.

¹¹³ Wierzbęta, op. cit., s. 344, 346; B. Limanowski, *Szermierze wolności...*, op. cit., s. 274; J. Borejsza, *Patriota...*, op. cit., s. 201 i n., s. 274

¹¹⁴ Wierzbęta, op. cit., s. 358; B. Limanowski, *Pamiętniki...*, op. cit., s. 490; J. Borejsza, *W kręgu wielkich wygnańców*, s. 219, 513; idem, *Patriota...*, op. cit., s. 213, 217.

wany jako żywy pomnik tradycji niepodległościowej, głównie demokratyczno-lewicowej. Ostatnie lata spędził w domu Marii i Henryka Gierszyńskich w podparyskim Ouarville, gdzie zmarł 5 sierpnia 1908 roku¹¹⁵.

Powyższy kwartet wybitnych dowódców powstania 1863–1864 odegrał znaczącą rolę w środowisku emigracyjnym. Dwóch wkraczało na insurekcyjny teatr wydarzeń militarnych z opinią specjalistów od prowadzenia działań zbrojnych (Mierosławski, Wysocki). Renomę utracili na polach bitewnych nieregularnej wojny. Odmiennie wyglądała sytuacja w przypadkach, kiedy partyzancki naczelnik zdobywał pierwszy laur do wieńca bojowych zasług (Wróblewski), bądź uzupełniał biografię uczestnika walk za naszą i waszą wolność (Miłkowski). Po upadku insurekcji pierwszy patronował opcji lewicowej, drugi zyskał miano ojca chrzestnego ruchu narodowego.

Adam Buława

Bibliografia

Archiwalia

Muzeum Wojska Polskiego nr 35–409,teczka 1863, k.11.

Biblioteka Narodowa, Fragment archiwum dowódcy ziem ruskich i Galicji, Komisja dla zbadania sprawy płk. Miniewskiego, rkps IV 6535, k.105.

BN, Fragment archiwum, Korespondencja gen. Edmunda Różyckiego, rksp 6535.

Biblioteka Jagiellońska, rol.9165 III, k.100.

Źródła drukowane

Aramowicz I., *Marzenia. Pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskim w 1863 i 1864 roku*, [w:] red. E. Kozłowski, *Zapomniane wspomnienia*, Warszawa 1984.

Awejde O. *Zeznania*, [w:] *Zbiór zeznań śledczych o przebiegu powstania styczniowego*, red. S. Kieniewicz, T. Kopiejewa, Wrocław 1965.

Barancewicz A., *Ostatnie dni konnego litewskiego oddziału*, [w:] *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, Lwów 1903, s. 52–62.

¹¹⁵ J. Borejsza, op. cit., s. 219–230; W. Śleszyński, *Wysepka polska we Francji. U Marii i Henryka Gierszyńskich w Ouarville 1878–1930*, Lublin 2005.

Borkowski J., *Wspomnienie o kampanii krzywosądeckiej*, [w:] *Spiskowcy i partyzanci 1863–1864 r.*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1968, s. 171–185.

Brzozowski K., *Bitwa pod Kostangalią*, [w:] *W czterdziątą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, Lwów 1903, s. 85–89.

[Bulharyn J.], *Rys wojny węgierskiej w latach 1848–1849 przez...*, Paryż 1851.

Daniłowski W., *Notatki do pamiętników*, Kraków 1908.

Księga pamiątkowa w 50. rocznicę powstania roku 1830, Lwów 1881.

List Stefana Bobrowskiego do Zygmunta Padlewskiego 6/7 III 1863, [w:] N. Berg, *Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 roku i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, Kraków 1899, t. 3, s. 88–89.

Limanowski B., *Pamiętniki 1870–1907*, t. 1, Warszawa 1957.

Marks i Engels o Polsce. Zbiór materiałów, red. H. Michnik, Warszawa 1960.

Mickiewicz W., *Pamiętniki*, Kraków 1933.

Mierosławski L., *Pamiętnik*, opr. J. Frejlich, Warszawa 1923.

Miłkowski Z., *Ludwik Mierosławski oszkloniony*, Paryż 1869.

Miłkowski Z., *Od kolebki przez życie. Wspomnienia*, t. 1, 3, Kraków 1936, 1937.

Miłkowski Z., *Opowiadanie polskiego żołnierza o wyprawie z Tulczy*, [w:] *Polska w walce. Zbiór wspomnień i pamiętników z dziejów naszego wyjarzemia*, Kraków 1875, s. 249–293.

Miłkowski Z., *Sylwety emigracyjne z doby minionej*, Lwów 1904.

Miłkowski Z., *W Galicji i na Wschodzie. Przyczynek do dziejów powstania 1863 r.*, Poznań 1880.

Pierwsza Międzynarodówka a sprawa polska. Dokumenty i materiały, opr. J. Borejsza, H. Katz, I. Koberdowa, M. Watle, Warszawa 1964.

Sokulski F., *W kraju i nad Bosforem (1830–1881)*, Wrocław 1951.

Urywek z pamiętnika E. Petyona w odpowiedzi na Ustęp do dziejów 1863 roku A. Gillera, Paryż 1868.

Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich w Królestwie Polskim w latach 1863–1864, wyd. L. Ratajczyk, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1962, t. 8, cz. 2, s. 304.

Riedl F., *Wspomnienia z powstania 1863 r. i z drogi na zesłanie w 1864 r.*, [w:] *Zapomniane wspomnienia*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1983, s. 189–194.

Rostworowski J., *Wspomnienia z roku 1863 i 1864*, Kraków 1900.

Wosstanie w Litwie i Białorusii 1863–1864, Warszawa–Wrocław 1965.

Wyjątki z opowiadania naocznego świadka, [w:] A. Guttry, *Pamiętniki*, t. 1–2, Poznań 1870, s. 144–152.

[Wysocki J.], *Pamiętnik generała Wysockiego z czasów kampanii węgierskiej*, Warszawa 1899.

Zjednoczenie Emigracji Polskiej 1866–1870, opr. C. Bobińska, M. Kulczykowski, A. Pilch, M. Zgórnjak, Wrocław 1972.

Prasa

- „Chwila” 1863.
- „Czas”, 1863.
- „Dziennik Powszechny” 1863.
- „Dziennik Poznański” 1863.
- „Echo” 1863.
- „Gazeta Narodowa” 1863.
- „Głos Wolny” 1863, 1865, 1866.
- „Głos z Litwy” 1863.
- „Ojczyzna” 1863.
- „Przegląd Wszechpolski” 1896, nr 7, 8.
- „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu”, 1873–1878.
- „Wiadomości o Powstaniu na Litwie” 1863.
- „Wiadomości z Pola Bitwy”, 1863.
- „Wolne Polskie Słowo”, 1890, nr 56, 59, 63; 1892, 1893.

Opracowania

- Abramavicius W.E, Djakow W.A, *Walerij Wrublewskij*, Moskwa 1968.
- Berg N., *Zapiski o polskim powstaniu 1863 i 1864 i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 r.*, t. 3, Kraków 1884–1885.
- Białynia-Chołodecki J., *Lwów w czasie powstania styczniowego*, Lwów 1922.
- Bieliński S., *Polacy w Turcji po upadku rewolucji węgierskiej w 1849 r.*, Poznań 1852.
- Borejsza J., *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*, Warszawa 1966.
- Borejsza J., *Patriota bez paszportu*, Warszawa 2008.
- Borejsza J., *Prasa Zjednoczenia Emigracji Polskiej 1866–1870*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1963, t. 3, s. 72–125.
- Borejsza J., *W kręgu wielkich wygnańców 1845–1898*, Warszawa 1963.
- Bortnowski W., *Łuna nad Solcem. Blaski i cienie Nocy Listopadowej*, Warszawa 1982
- Ciołkoszowie L. i A., *Zarys dziejów socjalizmu polskiego*, t. 2, Londyn 1972.
- Ciołkoszowa L., *Gen. Wróblewski w Londynie*, „Światło”, 1948, nr 7, s. 17.
- Cwer A., *Polska wojskowa myśl wychowawcza w latach 1794–1864*, Kielce 2010.
- Cytowski J., *Z dziejów polskiego szkolnictwa wojskowego (Polskie szkoły i kursy wojskowe w latach 1832–1918)*, „Zeszyty Naukowe WAP”, nr 4 (137), Warszawa 1988.

Czubiński A., *Powstanie 1863–1864 na ziemi kaliskiej*, „Zeszyty Naukowe UAM”, nr 47 Hist., nr 6:1961, s.125–230.

Ćwiek B., *Przywódcy powstania styczniowego. Sześć sylwetek*, Warszawa 1963.

Dach K., *Dyplomacja rumuńska a powstanie styczniowe*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1983, t. 18.

Dach K., *Polityczne i militarne aspekty polsko-rumuńskiego starcia zbrojnego w lipcu 1863 r.*, „Studia Historyczne”, r. 18, 1985, z. 4 (111), s. 539–555.

Frankiewicz C., *Działania wojenne w Wielkopolsce, cz. 2, Miłostaw–Sokolowo*, Poznań 1926.

Gesket S., *Voennye dejstvija w Carstve Polskim v 1863 godu. Nacalo vozstanija (I–pol. III)*, Varsava 1894.

Gierszyński H., *Jeneral Walery Wróblewski*, Paryż 1900.

Góra B., *Partyzantka na Podlasiu 1863–1864*, Warszawa 1976.

Groniowski K., *Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów polskich w latach 1846–1864*, Warszawa 1957.

Grot Z., *Zabór pruski w powstaniu styczniowym*, Poznań 1963.

Guttry A., *Pan Ludwik Mierosławski, jego dzieła i działalność*, Drezno 1869.

Halicz E., *Polska Szkoła Wojskowa w Genui i Cuneo (1861–1862)*, „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej”, Seria Historyczna nr 2, rok 5, nr 3 (16), Warszawa 1959, s. 110–128.

Harbut S., *Noc Listopadowa w świetle i cieniach historii przed Najwyższym Sądem Kryminalnym*, Warszawa 1930.

Kalembka S., *Siedmiodniowa kampania kujawska Ludwika Mierosławskiego w lutym 1863 r.*, „Zapiski Historyczne” 1982, t. 47, z. 4, s. 245–265.

Kalembka S., *Wielka Emigracja 1831–1863*, Warszawa 2005.

Kalembka S., *Wiosna Ludów w Europie 1848–1849*, Warszawa 1996.

Kalembka S., *Kujawy wschodnie podczas powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe na ziemi dobrzyńskiej i Kujawach*, red. idem, Warszawa 1980, s. 7–79.

Kalembka S., *Towarzystwo Demokratyczne Polskie w latach 1832–1854*, Toruń 1966.

Kalembkowie U. i S., *Stosunek Zygmunta Miłkowskiego do Zjednoczenia Emigracji Polskiej*, [w:] *Emigracja postyczniowa 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2010, s. 19–29.

Karbowski W., *Polska Szkoła Wojskowa we Włoszech (1861–1862)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 8, cz. 2, Warszawa 1962, s. 3–82.

Katafiasz T., *O polskich rakiernikach w powstaniu listopadowym*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831*, red. J. Skowronek, M. Żmigrodzka, Wrocław 1983, s. 97–102.

- Kieniewicz S., *Ludwik Mierosławski*, PSB, t. 20, Wrocław 1975, s. 812–815.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe 1863–1864*, Warszawa 2009.
- Kieniewicz S., *Adam Sapieha 1828–1903*, Warszawa 1993.
- Kieniewicz S., Małecki M., *Zygmunt Miłkowski*, PSB, t. 21, 1976, s. 263–268.
- Knot A., *Dzieje szkolnictwa wojskowego w Polsce*, Lwów 1938.
- Kominkiewicz M., *O nierozwiązanej kwestii dyktatury Mierosławskiego oraz kilku innych przyczynach fiaska polityczno-wojskowych koncepcji Komitetu Działyńskiego na terenie Kujaw Nadgoplańskich (marzec–maj 1863)*. *Studia z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, t. 5, red. A. Mietz, P. Szczepankiewicz, Bydgoszcz–Wierzbinek 2013.
- Konarska B., *Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji w latach 1832–1848*, Warszawa 1986.
- Korys P., „*Ażebyśmy wobec gotujących się wypadków i przewrotów z próżnymi nie stali rękami*”. *Idea obrony czynnej i skarbu narodowego w poglądach Zygmunta Miłkowskiego*, [w:] Z. Miłkowski, *O obronie czynnej i skarbie narodowym*, Warszawa 2011.
- Koszczyk W., *Ruch narodowy 1877. Konfederacja Narodu Polskiego 1878*, Chicago 1899.
- Kovacs I., *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849*, Warszawa 1999.
- Kozłowski E., *Wojskowość polska w latach 1832–1864*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, red. J. Sikorski, Warszawa 1966.
- Kozłowski E., *Wyprawy wojenne z Krakowa w 1863 r.*, [w:] *Kraków w powstaniu styczniowym*, red. K. Olszański, Kraków 1968, s. 79–179.
- Kozłowski E., *Legion Polski na Węgrzech 1848–1849*, Warszawa 1983.
- Kozłowski E., *Zarys historii militarnej*, [w:] *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1990.
- Krawiec L., *Lista członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z lat 1832–1851*, [w:] *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 1, Buenos Aires 1963, s. 46.
- Księga Pamiątkowa 1830–29 XI–1930. Szkice z dziejów szkół piechoty polskiej*, Ostrów–Komorowo 1930, s. 212–230.
- Kunaszowski H., *Życiorysy uczestników powstania listopadowego*, Lwów 1880.
- Kunisz A., *Udział Ziemi Tarnowskiej w powstaniu styczniowym*, Kraków 1990.
- Lewak A., *General Ludwik Mierosławski. Próba charakterystyki*, „Przegląd Współczesny”, nr 82, II 1929, s. 304.
- Limanowski B., *Historia demokracji polskiej w epoce porzobiorowej*, Zurych 1901.
- Limanowski B., *Szermierze wolności*, Warszawa 1911.

Łaniec S., *Partyzanci Kresów Północno-Wschodnich w powstaniu styczniowym*, Toruń 1996.

Łaniec S., *Białoruś w drugiej połowie XIX stulecia*, Olsztyn 1997.

Łaniec S., *Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego (1861–1864)*, Olsztyn 2002.

Makowiecki T., *Dwie autobiografie T.T. Jeża*, „Ruch Literacki” 1929, nr 3, s. 84–102.

Małyżek D., *Myśl niepodległościowa w piśmiennictwie Zygmunta Miłkowskiego*, [w:] *Emigracja postyczniowa*, red. E. Kozłowski, Lublin 2010, s. 247–268.

Marachow A., *Wosstanie 1863 g. na Russi*, Moskwa 1963.

Mencel T., *V oddział województwa lubelskiego kpt Ćwieka-Cieszkowskiego w powstaniu styczniowym*, „Roczniki Lubelskie” 1963, t. 6, s. 127–155.

Miniewski J., *Nieczuja Józef. Jego udział w powstaniu styczniowym. Notatki z lat minionych*, Lwów 1918.

Moliński J., *Przygotowania do wybuchu powstania styczniowego*, „SiMdHW”, 1963, t. 8, cz. 2, s. 83–150.

Niebelski E., *Zmierzch powstania styczniowego na Podlasiu i Lubelszczyźnie*, Lublin 1993.

Orzechowska A., *Powstańcze działania Walerego Wróblewskiego na Podlasiu i Litwie w 1863–1864 r.*, „Rocznik Lubelski” 1977, s. 79–105.

Ossowska D., *Ważniejsze fakty z życia Zygmunta Miłkowskiego*, [w:] „*Gdy normy wszystkie z zawias wyskoczą*”. *Literatura – emigracja – naród w projekcie dla Polski Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, Olsztyn 2008, s. 303–325.

Owińska A., *Powstanie palatynacko-badeńskie 1849 roku oraz udział w nim Polaków*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

Pawlicowa M., *Ze starań o legię polską w początkach wojny krymskiej (1853–1854)*, „Kwartalnik Historyczny”, Warszawa 1932, t. 1, s. 74–96.

Polak B., *Wielkopole na polach bitew powstania styczniowego (1863–1864)*, „Przegląd Polsko-Polonijny” 2012, nr 2, s. 217–218.

Polskie tradycje wojskowe, t. 3, red. J.W. Dyskant, Warszawa 1995.

Pomarański S., *Ostatnia kampania gen. Michała Kruka-Heydenreicha*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1932, s. 242–267.

Przewalski S., *Bitwa pod Grochowem 20–25 lutego 1831 r.*, „SiMdHW”, 1970, t.16, cz. 1, s. 151–224.

Przyborowski W., *Dzieje 1863 r.*, Kraków 1897, t. 1.

Przyborowski W., *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, Poznań 1887, t. 1.

Ramotowska F., *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym 1863–1864. Struktura organizacyjna*, Warszawa 1999.

Ramotowska F., *Rząd Narodowy Polski w latach 1863–64 (Skład, organizacja, kancelaria)*, Warszawa 1978.

Ratajczak W., *Teodor Tomasz Jeź/Zygmunt Miłkowski i wiek XIX*, Poznań 2006.

Ratajczyk L., *Polska wojna partyzancka 1863–1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta*, Warszawa 1966.

Rawita-Gawroński F., *Rok 1863 na Rusi*, Lwów 1903, t. 1.

Rawita-Gawroński F., *Konfederacja Narodu Polskiego w roku 1876*, Poznań 1919.

Rezmer M., *Wielkopolska Wiosna Ludów 1848 r.*, Poznań 1993.

Romaniukowa F., *Wstęp*, [w:] *Radykalni demokraci polscy. Wybór pism i dokumentów 1863–1875*, Wrocław 1960.

Ruszczewski H., *Dziennik misji gen. Wysockiego do Turcji 1853–1855*, „Przegląd Historyczny” 1932–1933, nr 2, s. 1–459.

Rzadkowska H., *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967.

Smirnow A.F., *Mużyckaja Prawda*, [w:] *Wosstanije 1863 goda i russko-polskije rewolucyjnyje swiazi 60 godow*, Moskwa 1960, s. 11–62.

Stella-Sawicki J., *Udział Galicji w powstaniu styczniowym. Wyjątki z pamiętników J. Stelli-Sawickiego*, [w:] *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864*, t. 2, Lwów 1890.

Stella-Sawicki J., *Ludzie i wypadki 1861–1865*, Kraków 1874, t. 1.

Stella-Sawicki J., *Szkice z powstania 1863 r.*, Kraków 1889.

Strumph-Wojtkiewicz S., *Burzliwe dzieje Teodora Tomasza Jeża*, Warszawa 1961.

Szmyt A., *General Józef Wysocki (1809–1873) w służbie wolności Polaków i Węgrów*, Olsztyn 2001.

Szostakowski S., *Na barykadach wolności*, Warszawa 1986.

Śleszyński W., *Wysepka polska we Francji. U Marii i Henryka Gierszyńskich w Ouarville 1878–1930*, Lublin 2005.

Tyrowicz M., *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobibliograficzny*, Warszawa 1964.

Wierzbęta [K. Waliszewski], *Jenerał Komuny*, „Kraj”, Dział Literacko-Artystyczny, nr 34 z 22 VIII/3 IX 1897, s. 357.

Wimmer J., *Dzieje piechoty polskiej do 1864 r.*, Warszawa 1978.

Wojtasik J., *Polacy w konfliktach zbrojnych lat sześćdziesiątych – siedemdziesiątych XIX w.*, „SiMdhW” t. 25, 1983, s. 195–248.

Wojtasik J., *Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864–1907*, Warszawa 1987.

Wyczańska K., *Polacy w Komunie Paryskiej*, Warszawa 1971.

Zieliński S., *Bitwy i potyczki 1863–1864*, Rapperswil 1913.

Złotorzycka M., *Działalność Związku Ludu Polskiego w Anglii 1872–1877*, „Niepodległość” 1936, t. 13, s. 163–197.

Złotorzycka M., *Próba utworzenia oddziału polskiego w czasie oblężenia Paryża przez Prusaków (1870–1871)*, „Niepodległość” t. 13, 1935, s. 331–332, 336–338.

Złotorzycka M., *Walery Wróblewski*, Warszawa 1948.

Zgorzelski C., *Powstanie styczniowe na terenie woj. nowogródzkiego*, Wilno 1934.

Żaliński H., *Towarzystwo Demokratyczne Polskie o władzach powstańczych*, Warszawa 1976.

Żmigrodzki J., *Program polityczny i społeczny emigracyjnej „Niepodległości” (1866–1870)*, „Niepodległość” 1934, t. 10, s. 161–179.

Zychowski M., *Ludwik Mierosławski 1814–1878*, Warszawa 1965.

Lost Fame or Gained Glory. The January Uprising of 1863–1864 in Biographies of 19th Century Polish Emigration Leaders

Key words

January Uprising, 1863–1864 leaders of insurgent armed forces, Great Emigration, post-January emigration, Polish National (Nationalist) Movement, Polish Socialist Movement

Summary

The insurrectional episode of 1863–1864 often represented an important caesura in the lives of Polish activists of both elites of the Great Emigration and the upper-class of the post-January emigration. The ways in which personal involvement in the last Romantic uprising affected their future fates can be seen on specific personal examples of Ludwik Mierosławski, Józef Wysocki, Zygmunt Miłkowski, or Walery Wróblewski. This quartet of eminent commanders of the 1863–1864 uprising, played a significant role within the emigrant communities of the period between uprisings. The two first men came to the battlefields of the January Uprising in the glory of being military specialists, however, they lost that authority in no time (Krzywosądz, Nowa Wieś, Radziwiłłów). They missed their chance; further actions undertaken by them in exile were in vain. Miłkowski, a well-known writer at the time, added another page to his vivid biography (the Romanian expedition), and Wróblewski, a layman when it came to military issues, made a very successful debut (regions of Grodno, Lublin and Podlasie). After the collapse of national liberation movements, Miłowski did not lose the respect, contributing to the birth of the Nationalist Movement, whereas Wróblewski established his position as a living legend of Polish Socialism.

Verlorener Ruhm oder gewonnene Ehre. Der Januaraufstand 1863–1864 in den Biografien der polnischen Anführer im Exil im 19. Jahrhundert

Schlüsselbegriffe

Januaraufstand, Anführer der aufständischen Einheiten 1863–1864, Große Emigration, Emigration nach dem Januaraufstand, polnische Nationalbewegung, polnische sozialistische Bewegung

Zusammenfassung

Die Teilnahme am Januaraufstand 1863–1864 bildet eine wesentliche Zäsur in den Lebensläufen der Elite der polnischen Aktivisten, sowohl derjenigen, die der Großen Emigration angehörten, als auch derjenigen, die nach dem Januaraufstand in Exil gegangen sind. Der Einfluss des persönlichen Engagements in den letzten romantischen Unabhängigkeitskampf auf den weiteren Lebenslauf kann besonders gut an konkreten Beispielen betrachtet werden: Ludwik Mierosławski, Józef Wysocki, Zygmunt Miłkowski, Walery Wróblewski. Dieses Quartett von hervorragenden Anführern des Aufstandes 1863–1864 spielte eine wesentliche Rolle in den Exilkreisen in der Zeit zwischen den Aufständen und nach dem Januaraufstand. Die beiden ersten kamen auf die Schlachtfelder des Januaraufstandes mit dem Ruf von militärischen Fachleuten, haben jedoch blitzschnell die bisherige Autorität verloren (Krzywosądz, Nowa Wieś, Radziwiłłów). Sie haben ihre Chance vertan – ihre späteren Aktivitäten, die sie im Exil unternahmen, brachten nicht viel. Miłkowski, der bereits zu der Zeit ein bekannter Schriftsteller war, schrieb eine weitere Seite seiner bunten Biografie (Rumänienexpedition) und Wróblewski, ein Laie im militärischen Bereich, legte ein außergewöhnlich erfolgreiches Debüt hin (Grodzieńszczyzna, Lubelskie und Podlaskie). Nach dem Einbruch des Kampfes für die nationale Befreiung verlor Miłkowski seine Autorität nicht und beteiligte sich an der Gründung der Nationalbewegung. Wróblewski dagegen erlangte einen Ruhm einer lebendigen Legende des polnischen Sozialismus.

Потерянная слава или добытая честь. Январское восстание 1863–1864 гг. в биографиях лидеров польской эмиграции в XIX веке

Ключевые слова

Январское восстание, предводители повстанческих вооружённых отрядов 1863–1864, Великая Эмиграция, послаянварская эмиграция, польское национальное движение (националистическое) польское социалистическое движение

Краткое содержание

Повстанческий эпизод 1863–1864 годов был часто переломным моментом в биографиях представителей элит и деятелей как Великой так и послаянварской польской эмиграции. Влияние личного участия в последнем романтическом порыве к независимости на последующие события в судьбах можна очень хорошо проследить, рассматривая конкретные примеры личностей: Людвика Мерославского, Юзефа Высоцкого, Зыгмунта Милковского, Валерия Врублевского. Этот квартет известных предводителей восстания 1863–1864 сыграл большую роль в среде эмигрантов в период между восстаниями, а также в послевосстанческой период. Двое первых прибыли на поля битв январского восстания в ореоле славы военных специалистов, но моментально расстарили свой авторитет (Кривосондз, Нова Весь, Радзивиллов). Они проиграли также свой шанс и на будущее – последующие действия и деятельность, которые они вели в изгнании ничего не принесли. Миковский, в то время уже известный писатель, дописал очередную страницу к своей красочной биографии (румынская экспедиция), натомість Врублевский, в военном искусстве – профан, дебютировал очень удачно (Гродненьщина, Люблинское и Подляское воеводства). После проигрыша народно-освободительного порыва Миковский не потерял уважение, участвуя в создании националистического движения, а Врублевский создал свою славу живой легенды польского социализма.